

ELIZA KATOLIKO ERROMATARRA ETA EUSKARA

Haren hizkuntz hautapenei buruz zenbait ohar

Gasteiz, 2004-XI-26

Joseba Intxausti

«Eliza Katoliko *Erromatarra*» dio izenburuak, Eliza Katoliko horri eman ohi zaion izenlaguna azpimarratzeko asmoarekin.

Izan ere, historikoki *erromatartasuna* baldintza erabakigarria izan da Eliza Katolikoak Mendebaldeko bere hizkuntz politika hautatzean: aparteko erresistentziarik aurkitu ez zuenean, Eliza horrek Erromako hizkuntza, *latina*, hobetsi zuen bere bizitza ofizialenerako, ez beti molde eta maila berean, baina bai, funtsean, joeraz eta erabakiz gogo horri fermuki eutsiz. Eta hori kasik gure egunak arte.

Hala ere, ezaguna denez, jakin badakigu latina ez dela izan Eliza Katoliko Erromatarraren hizkuntza bakarra, baizik eta premia, komenentzia edo hobespenen arabera gainerako hizkuntzek ere izan dutela lekurik Eliza Latinoan, betiere garai eta inguruko girora egokituz.

Esan beharrik ez dago eliz bizitzan Euskal Herriko kristauoi hizkuntz hautapen horren barnean bizitza egokitu zaigula, Europako Mendebalde guztiari bezala. Eta hor baldintza orokor batzuk egon dira, eliz kulturagintza-ren prozesua eta kultura orokorra ere bide jakin batetik eraman dituztenak.

Orrialde hauetan ez dugu deskribatuko hemengo historia hori bere osoan, baina bai jokalekuan izan ditugun arau nagusiak gogoraraziko, eta, lagin historikoren bat hartuta (Iparraldeko XVII-XVIII. mendeak), haiek ekarri zuten emaitza erakutsiko.

Euskal Herrikoa ez da izan inondik ere kasu isolatua; baina, bere arrun-tasunean, gurean zer nolako ondorioak izan dituen jakiten joateak badu inter-esik, euskararen kanpo-historia ulertuz joateko. Guretik at egon diren ikusbi-de eta historia zabalagoak baztertu gabe, noski.

1. ERLIJOAK ETA HIZKUNTZAK

Erljio-hizkuntzen arteko zerikusi, harreman edo eraginak ez dira bereziki Eliza kristauen kontua izan, erljio ez-kristauek ere historia soziolinguistiko iraunkor/aldakorra izan dute, eta aberatsa (1).

1.1. Erljio-hizkuntzen tradizio handiak

Erljio handiek hizkuntza hautapen jakinak egin dituzte, beren jator-buruetan eta gero. Gomutagarria da, gainera. hizkuntza batzuen historia idatzia bizitza erlijiosoak sustaturik hasi zela, horretarainoko erabakigarritasuna izan baitute inoiz erljioek hizkuntzen mundu honetan.

Herri, Herrialde eta Kontinente osoak besarkatu dituzten erljioen hizkuntz tradizioak hona ekarri besterik ez dago gertakari historiko horren alantzua barruntatzeko:

1. Hinduismoak (2) *sanskritoz* eman zituen bere liburu sakratu ugari eta aberatsak (Vedak, 1800-500 K.a.; loraldia: 1500-300 K.a.). Aurreko tradizio luze bati jarraiki, Panini gramatikariak finkatu zuen hizkuntzaren araua, hain zuzen testu erlijiosoen fideltasun sakratua segurtatzeko xedearekin (K.a. V. mendean) (3).
2. Budismoak *palieraz* jaso zituen Buddha-ren hitzak eta mezuak, Buddhak berak espresuki sanskrito ulergaitza baztertu eta hizkera herritarra (*prakrito* bat: paliera) hobetsi ondoren (K.a. V-K.o. II. mendek); Indiatik at, palieraren tradizio budatar hori itzulpenetan jaso zen gero (Txina, Tibet, Birmania, etab.); Txinan, adibidez, 500 eta gehiago itzultzailerin Bulegoa antolatu zen lan horietarako (IV-V. mendek) (4).
3. Judaismoaren liburu sakratuak funtsean *hebraieraz* eman ziren, eta juduen Liturgian bizirik eta finko geratu zen hebraiera; baina aramerak eta grekoak ere izan zuten lekurik judutarren Biblian (5).

(1) Lehen erreferentzietarako: SAWYER, J. F. A.; SIMPSON, J. M. Y. (ed.) (2001): *Concise Encyclopedia of Language and Religion*. Amsterdam: Elsevier.

(2) Hinduismoak, diogu, bere esanahirik zabalenean: vedismoa, brahmanismoa eta hinduismoa (adiera hertsian) barne dituela. (Ik. KÓNIG, F. (1964): *Diccionario de las religiones*. Barcelona: Herder. Ordena kronologiko batean, begira s. v. «Vedismo», «Brahmanismo», «Hinduismo»).

(3) Hinduismoa eta sanskritoa: MANSION, J. (1931): *Esquisse d'une histoire de la langue sanscrite*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner. Ik. Sawyer et al. 2001: 52-54. MORAL, R. del (2002): *Lenguas del mundo*. Madrid: Espasa-Calpe. S. v. «Sánscrito».

(4) Budismoa eta paliera: Mansion 1931: 118; Sawyer et. 2001: 15-20 (zenbait autore).

(5) Judaismoa eta hebraiera: SAENZ-BADILLOS, A. (1988): *Historia de la lengua hebrea*. Sabadell: Editorial Ausa. Hasteko, batik bat Biblia da «hizkuntza sakratu» honen arrakasta, Testamentu Zaharraz geroztikoa: GONZALO MAESO, D. (1960): *Historia de la literatura hebrea*, Madrid: Gredos. Ik. Sawyer et al. 2001: 68-72 (M. Weitzman). TREBOLLE BARRETA, J. (1993): *La Biblia judía y la Biblia cristiana*. Madrid: Editorial Trotta.

4. Mendebaldeko kristau erromatarren artean *latina* nagusitu zen, baina ez hasieratik bertatik, zeren Erromako lehen kristauak mundu juduherenistikotik baitzetozen, eta Erroman bertan kultura grekoak eta hizkuntzak itzal handia baitzuten. Latintzea geroago etorri zen, eta latin kristauaren eragin historikoa ere (6).
5. Bien bitartean, Ekialdeko Elizek bestelako bideak ezagutu zituzten, tokian tokiko herritarren hizkuntzak hobetsiz: Egipton koptera, Etiopian ge'ezera, Sirian siriakoa, Bizantzion grekoa, Herri eslaviarretan eslavieria zaharra, Armenian armeniera, etab. Esan dezagun kasu honetan hizkuntza nazionalak indartu zirela oro har, Estatu nazionalarekin edo gabe (7).
6. Erreforma Protestantek (1517...) zeharo irauli zuen Erdi Arotik zetorren egoera latinoak, eliz bizitza ia osoa hizkuntza herritarretan ematean: Biblia, Liturgia, Predikua, Katixima, Administrazioa, eta partez bederen baina gero eta gehiago Teologia bera ere. Egiteko horretan Erreformatzaile handi guztiek izan zuten esku zuzena, pertsonalki itzultzaile bezala eta mugimendu erreformazaleen gidari gisa ere (8).
7. Arabiera klasikoa izan da *Ummah* (=‘eliza’) islamdarraren hizkuntza, eta hain horrela ikusi dugu hori, ze «arabiarra» eta «musulmana», biak, bat egin eta berdintzera heldu baikara sarritan, musulmantasuna arabiartasun linguistikoarekin nahasteraino. Islam-ak arabiera du Meskita eta Eskola Korandarretan hizkuntza erabat nagusia (predikuak bestelako eskakizunak izan ditzake, noski), eta Historiak erakusten digunez, boterea lagun, beraietatiko eraginez *ere* gizarte zibil eta herriri osoak arabiartu ditu Islam-ak. Hala ere, ez du jokabide horretan beti arrakasta bera izan, erresistentziarik ere egon baita (Pertsia, India, Indonesia edo Turkian, adibidez), eta bestalde, hizkera klasiko eta herritarren arteko betiko aldea izan da, eta da, herrialde arabiarretako buruhauste politiko, kultural eta erlijioso larri bat (9).

(6) Begira, besteak beste, Jedin-en *Historia de la Iglesia*-n zehar ageri dena (Barcelona: Herder, 1966). Erosoago eta labur nahiago bada: Sawyer et al. 2001: 27-42 (zenbait autore).

(7) Ekialdeko Elizak eta hizkuntza nazionalak: Bibliografiak ezagutzeko Brepols (Turnhout) argitaletxearen «Fils d'Abraham» bilduma begira daiteke. INTXAUSTI, (2004): «Elizak egin (ez) duen euskarazko kultura idatziaz», in: *Hemen*, 4.zenb., 2004, 63-80.

(8) Protestantismoaz: DELUMEAU, J.; WANEGFFELEN, Th. (19989): *Naissance et affirmation de la Réforme*. Paris: puf. 45-46, 111, 116-117, 288-289. LÉONARD, E. G. (1967): *Historia general del Protestantismo*. Barcelona: Edicions 62 (4 libk.); guri dagokigunaz hurbilagoak direnak: I, 263-314; II, 77-139.

(9) Sawyer et. 2001: 55-66, 162-166 (zenbait autore). Arabiera klasikotik modernoetarako barne-jauzia, sintesi erosoak: BLAU, J. (1969): «L'apparition du type linguistique néo-arabe», in: *Revue des Études Islamiques*. 1969/2 (Aparteko inprimaldia: Paris: Libr. Orientaliste Paul Geuthner). Arabiera klasikoaren rol historiko, sozial, kultural, ideologiko eta politikoaz zerbait ja

Eta gatozen kristauen mundura. Hasieran, hizkuntzen hautapen batzuk ez ziren egin Eliza eta fededunen elkarreak herrietan inkulturatzeko asmorik gabe; baina, orduan eta gero baita, alderantziz, norberarena erbesteetan ezartzeko grinarekin ere. Burubide bikoitz horren adibide gisara, jada iradoki dugunetik Erroma Hiriko lehen kristauarteak aipa genezake.

Lehen bi mendeetan Hiri hartako Eliza grekoz bizi eta hazi zen (ez ahan-tzi kristauak Ekialde helenistikotik zetozela, eta Testamentu Berria bera grekoz idatzi zela). Erromatar Kristautasunaren hizkuntz inkulturatzea ez zen ziurtatu Lazion III. mende-hasiera baino lehen. Lehen latintze horren ondoren, ordea, Eliza gaztearen latinak berriz ere Inperioko bideak eta jokamoldeak har-tu zituen. Hori horrela, Mendebalde/Ekialdetan erdibanatutako Inperio ahul-duko latina Mendebaldeko herriak latinez kristautuz indarberrituko zen, Erro-mako Elizaren hizkuntz hautapenaren ondorioz.

1.2. Berezko bilakaerak eta aldakuntza egitarautuak

Baina hizkuntzaren aukera hauek, ondorio guztiz iraunkorrekoak izan arren, ez dute hizkuntzen historia geldiarazten, ez barrutik, ez kanpotik. Horregatik, egoera eta bilakaera erlijiosoek, edo soziolinguistikoek, ezusteko emaitzak ere ekarri dituzte Elizara batzutan: herritarren ezpainetatik hasierako eliz hizkuntza galtzean, eliz Erakundeak misio-herrietako hizkuntza berriekin edo gizarteko eleaniztasunarekin topo egitean. Horren guztiaren lekukoak dira *hildako* latin sakratua edo hartatik «sobera» *aldatutako* neo-latinak (erromantzeak...), Amerika aurkitu berriko hizkuntzak, edo betidaniko Ekialde Hurbil eleanitza.

Eliza Katoliko Erromatarraren latina, Eliza Armeniarraren armeniera *grabar-a*, Egiptoko koptera, maroniten siriera, ge'ezera etiopiarra edo Islam-aren arabiera klasikoa ez dira, dagoeneko, hizkuntza mintzatuak, diakroniak eta geografiak bere alda-lana burutu baitute horiengan. Honela, hain temati iraun ohi duten hizkuntza sakratuen eta belaunaldi fededun berrien artean eten desero-so bat agertu ohi da, azken buruan.

Nola sortu hor, adibidez, Liturgiaren eta herritarren arteko zubi berriak? Galdera, beste nolabait, aintzakotzat hartzekoa da ez erlijio-mundurako baka-rikk, inoiz baita bizitza zibil modernorako ere.

Eliza Katolikoan Vatikanoko II.ak (1962-1965) latinarekin egin duenaren kontrakoa egin du zenbait herri arabiarrek deskolonizatze ostean. Esateko, Al-

kiten hasteko bila lehen argibideak, Estatu Estatu: «L'aménagement linguistique dans le Monde» deritzan web-gunean: <http://www.tlfq.ulaval.ca>. Arabiera klasikoa (erlijioso korandarra) gaur egungo arabiera dialektal, tokiko arabiera gutxi-asko estandar, arabiera moderno orokorr(ar)en eta beste hizkuntza ez-arabiarren artean nola lekutzen den jakiten hasteko ere balio du batzuetan web-guneak.

jerian, Mauritaniar edo Somalian, hiruretan, arabiera klasikoa hizkuntza ofiziala da, arrazoi sinboliko-politikoengatik eta hizkera horrek betidanik duen itzal erlijioso, historiko eta kulturalagatik.

1. Aljeriako biztanleak musulmanak dira ia denak, eta arabieraz ari dira gehienak molde batez edo bestez (% 72) baina bertako arabiera modernoa ez da hizkuntza ofizial idatzia (berberera ez den bezala: % 27,4 mintzatzaile): arabiera klasikoak du ofizialtasun hori; besterik da, praktikak zer ematen duen gero (10).
2. Mauritaniako gizartea musulmana da eta arabiera hassaniya-z («mairuen» hizkuntzaz) ari da gehienbat (% 66 mintzatzaile: indartuz eta zabalduz doan arabiera nazionala delarik), baina arabiera klasikoa da hizkuntza ofiziala (1968an frantsesarekin batera, eta 1991etik hona, bakarra), beste hizkuntza nazional aitortuen artean. Gobernuaren azken hizkuntz politika praktikoa arabiera modernoa laguntzen du. Horren guztiaren ondorioetako bat da Mauritaniako hizkuntza idatzi bakarrak arabiera klasikoa eta frantsesa izatea. Definizio teoriko eta praktikoa zaileko egoera bizi du Mauritaniak (11).
3. Somalian, berriz, deskolonizazio-biharamunean somaliera aitortu zen hizkuntza ofizial bakartzat (1969, 1972), sozialki orduko eta geroko hizkuntza nazional nagusia izaki (% 72,5), eta azken hogeita hamar urteetan indartuz eta zabalduz joan dena. Somalierak, independentziaz hona, zinezko iraultza sozio-kulturala ezagutu du (alfabeto latinoa hartu, eskolaratzea somalieraz egin, alfabetatze orokorra abian jarri, ofizialtasun bakarra finkatu). 1979ko Konstituzioaren arabera, arabiera klasikoa ere hizkuntza ofizial bilakatu da (nahiz eta horren nolabaiteko sostengu soziala litzatekeen arabiera herrian darabiltenak % 0,1 bakarrik diren). Somaliarrak musulmanak dira (Estatuaren erlijio ofiziala ere Islam-a da: 1979), baina Somalia ez da sekula arabiartu, eta arabiera (klasikoa) sinbolo bat baizik ez da: «la langue qui unit le peuple de Somalie avec la nation arabe dont il fait partie intégrante».

Ikusten denez, deskolonizazioek (laiko nahiz erlijiosoek) zaila izan dute hizkuntza erlijiosotik ihes egitea, arabiera klasikoaren kasuan aipatutako arra-

(10) Irakurtzekoa da, zinez, Mbarek Redjala-k 1970ean idatzitako lan hau: *Remarques sur les problèmes linguistiques en Algérie*. Paris: Paul Geurthner (aparteko inprimaldia). Oinarriko informazioa du, azkeneko hogeitaz urteak hartzen ez dituen beste honek: GRANDGUILLAUME, G. (1983): *Arabisation et politique linguistique au Maghreb*. Paris: Maisonneuve & Larose.

(11) Egoeraren konplexutasuna ikusteko eta ikuspegi kritiko baterako: HALAOUI, N. (1997): «Langue dominante, langue rejetée: le Hassaniya en Mauritanie», in: *DiversCité Langues*. I, 1997 (Laval Unibertsitateko web-gunetik jaso daiteke).

zoiengatik ez ezik eskola korandarretan herritarrek barneratu ohi dituzten kultur ohiturengatik eta tradiziozko gizarte-balioengatik ere (12).

Azkenean, badirudi kasu arabiar/musulman horiena baino samurragoa izan dela, oro har, Eliza eta herri kristauen historia, Mendebaldeko Estatu nazionalak lehenago indartu zirelako, modernitate kultural eta ideologikoak bere garaian bidea urratu zuelako eta Elizek berek ere hizkuntza eraberritze oso bat aitzina eraman dutelako, partez Erdi Arotik hasita eta bortitzago oraindik XVI. mendetik hona.

Euskararen eta euskaldungoaren kasua Mendebaldeko testuinguru kristau horretan jarri behar da, Protestantismo kalbindarraren ukitu batekin, baina ia osorik Eliza Katolikoaren lerro historiko nagusien barruan. Horregatik, Eliza honen barrunbe linguistikoari begiratu bat eman beharra daukagu, Elizaren eta elizetako hizkuntz eremuak zeintzuk izan ditugun jakiteko.

2. HIZKUNTZAREN ELIZAKO EREMU ETA BETEKIZUNAK

Eliza Katolikoaren hizkuntz historia bere osoan eta zuzen ulertzeko, beharrezkoa gertatzen zaigu, Eliza horren barnean hizkuntzaz baliatu diren eremu eta betekizun sozio-erlijiosoak zeintzuk (izan) diren begiratzea, funtsean horrek argituko baitu, azken buruan, hizkuntza bakoitzak bertan izan dituen presentzia, pisua, maiztasuna edo bazterketa (13).

Eremu eta betekizun horiek elkarrekin batera emateko ondoko laukia osatu dugu, irakurleari lagungarri gertatuko zaiolakoan:

(12) Ik. *Dictionnaire encyclopedique de l'islam*. Paris: Bordas, s. v. «Coran, Psalmodie du» eta «Coranique, École». Gogora Erdi Aroko gure eskoletan Salmutegiak zuen lekua eta askoz go-roago ere, gure egunak arte kasik, testu erlijiosoak buruz ikasteak izan duen garrantzi pedagogiko-didaktikoa.

(13) Laukian ez ditut garatu Elkarte erlijioso berezietako hizkuntz egoera, jarrera eta joakerei dagozkienak, batez ere duten konplexutasun bereziagatik. Horretaz hasita daude azterlanak agertzen eta beraietara jo beharko du irakurleak: AGIRREBALTZATEGI, P. (1996): «Euskal Herria eta euskara: Kantabriako Frantziskotar Probinziaren erantzuna eta erantzukizuna», in: *Cantabria Franciscana*. 1996, L, 25-56. Eta ikertzaile berak: «Euskararen 'normalkuntza' Euskal Herriko Erlijioso-Institutuetan: Aldeko eta aurkako arrazoibideak. Frantziskotarren (ofm) adibidea», in: INTXAUSTI, J. (ed.) (2004): *Euskal Herriko erlijiosoen historia. Familia eta Institutu Erlijiosoen Euskal Herriko Historiaren I. Kongresuko Aktak*. Arantzazu: efa. I, 534-552.

ELIZAKO HIZKUNTZAREN ERABILPEN-EREMUAK

1. HITZA ETA HITZAREN OSPAKUNTZA

Eremuak	Hedabideak	Tresnak
Liburu Sakratuak	Biblia	Jatorrizkoen edizioak Itzulpenak: ofizialak (Vulgata) eta libreak Atalkako argitalpenak Argitalpen osoak Argitalpen liturgikoak...
Liturgia	Meza Sakramentuak Orduen liturgia	Meza-liburu ofizialak Meza-liburu egokituak Meza-liburu itzuliak... Liburu ofizialak Liburu egokitu ez-ofizialak Liburu itzuliak (Praktika mintzatuak)
Paraliturgia	Bederatziurrenak... Ospakuntza gidatuak Guruzpidea Santuekiko jaiarak...	Argitalpen inprimatuak Ospakizun-gidoiak Irakurgai hautatuak Kantategiak...
Herri-erlijiotasuna	Jaiarak (Santuak, Santutegiak) Herri-jaiak Erromesaldiak	Debozio-liburuak Erromes-liburuak Kantategiak Bideko-erritoak

2. HITZAREN APOSTOLUTZA (MISIOA)

Eremuak	Hedabideak	Tresnak
Magisteritza	Kontzilioetakoa Erromakoa Herrialdeetakoa Diozesietakoa Parrokietakoa Eliza eta santutegietakoak	Kazetaritza idatzia Irratiak Testu ofizialak Buletinak Parroki orriak Aldizkari bereziak...
Prediku arrunta	Iganderokoak Aro jakinetakoak Jaietakoak	Homiliak Garizumakoak... Panegirikoak
Prediku berezia	Herri-misioak Hirurrenak... Gogo-Jardunak	Sermoi-bildumak Liburuxkak Misio-lagungarriak
Kleroaren hezkuntza	Seminarioak Erlijiosoen Ikastegiak	Testu-liburuak Eguneroko biziera
Katekesia	Haurren Katekesia Helduen Katekesia	Katiximak, Dotrinak Langai lagungarriak
Ereduen literatura	Historia sakratua Santuen hagiografia Autobiografiak	Bibliari iruzkinak Errezo-irakurgaiak Santuen bizitzak...
Idazlan teologikoak	Dogma Morala Izpiritualitatea Aszetika Mistika	Teologiako eskuliburuak Ikerlanak Itzulpenak Aldizkari berezituak Goi-dibulgaziokoak

3. TOKIKO ELIZ ERAKUNDEAN, GIZARTEAN, ETA MISIOETAN

Jarduerak	Eremu-guneak	Tresnak
Elizako kudeaketa	Gobernua Administrazioa Barne-harremanak: Eguneroko harremanak Unean uneko harremanak	Eliz Kodea Arautegiak Buletinak Txosten ofizialak Bulego-langai idatziak...
Eliz taldeen gidaritza	Institutu Erlijiosoak Institutu Sekularrak Hirugarren Ordenak Kofradiak Elkarteak Lagunarteak	Erregelak Konstituzioak Ordenako Liturgia Erakundeko literatura Taldeko historia Taldeko heziketa...
Gizarterako zerbitzuetan	Ikastetxeak, herritarrentzako Erietxeak Zerbitzu sozialak Hedabide sozialak Kultura orokorreko partaidetza	Hizkuntz Irakaskuntza Hizkuntz hobespenak Bezeroekiko hizkuntza Euskarazko kazetaritza Kulturgintzako partaidetza linguistikoa
Misioetan	Misionologia Ikerlan bereziak Propaganda	Misioetarako ekimenak Erakusketak Orri eta liburuxkak

Laukiari bere iruzkina emanez, hasteko esan dezagun Kristautasuna «Liburuaren» erlijioetako bat dela (14), aipatu ditugun zenbaiten antzera: Goi-Agerkunde baten ondorio bezala ulertzen duela bere burua Elizak, errebelazio baten emaitza dela, alegia; Goi-Agerkundera hitzez emana izan zitzaioa, minztatua eta idatzia batez ere. Horren fruitu da Biblia, kristau-herriari Jainkoa-

(14) Erlijio horiek beren Liburu Sakratuen kanona eratu izan dute, tradizioaren eta Kontzilioen bidez; ondorioz, liburu-bilduma ofizial horren erabilera eta itzulpenak garrantzirik behinena izaten dute, erlijio-hizkuntzen historian. Ik. TREBOLLE BARRERA, J. (1993): «Colecciones de libros bíblicos. Libros canónicos y no canónicos», eta «Historia del texto y de las versiones del Antiguo y del Nuevo Testamento», in: Treballe 1993: 157-270, 271-385. WIDENGREN, G. (1976): «La formación del canon», in: ID. (1976): *Fenomenología de la religión*. Madrid: Cristiandad. 527-544.

ren Hitza ematen dion liburua: hor daude sinestekoak, balioak, bizitzeko arauak. Azkenean, sinestunen Elkarteari (*Eliza* deituko da hori, adierarik zabalenean) Bibliak ematen dio zer pentsa eta zer maita.

Sinbolo, zeinu, keinu eta erritoen balioa ukatu gabe (izan ere Sakramentuak edo «portaera kristaua», adibidez, hor daude), Kristautasuna Hitzez goi-agertua da batik bat (hau da, hizkuntza mintzatuz), eta hitzezko mezu horren argitan eraikitako elkartasuna. Horrela ulertzen du Elizak bere burua. «Mezua» ulertu, bizi eta zabaltu hitzaren bidez egiten da batik bat Kristautasunean.

Oinarrizko datu horren gain laukiak sei maila ezberdinetan banatzen du Erakundearen barruko hizkuntzaren edo hizkuntzen presentzia:

1. Hitzaren liburua: Biblia.
2. Hitzaren ospakuntza: ohiko Liturgian eta Paraliturgian, eliz elkarte, bilera eta jaietan.
3. Hitzaren apostolutza: Magisteritza, predikua, katekesia, eliz hezkuntza, kazetaritza eta literatura, pentsamendua eta teologia.
4. Hitzaren kanpoko hedakuntza: Misiok, proselitismoa.
5. Erakundeko hizkuntza, barneko bizitzan.
6. Zerbitzuetako hizkuntza (zerbitzu sozialak).

Sei puntuetako lehenengo laurak Jainko-Hitzaren mezua jaso eta emateko dira, hau da, fededunen elkartasunari Hitza eman, berori elkarrekin bizi eta inguruari ere eskaintzeko.

Azken bi puntuak, ostera, «Eliza» deitua Erakunde erlijioso bihurtzen denean, berorren barruko elkartasunak eskatzen duen komunikabide-tresnari dagozkio: Erakunde barruko nahiz kanporako harremanek hizkuntzaren bat eskatzen dute, eta lehentxeago edo geroxeago hizkuntza ofizial edo para-ofizialak sortzen dira: agian Liburu Sakratukoa bera izan daiteke (hebraiera, grekoa, latina...), eta bera bakarrik, edota berorrekin batera besterik ere bai: alfabetoa asmatu berri zaien gotiko (IV. mend.) edo armeniera (V. mend.) beharbada, edo erromantze jaio berriren bat Erdi Aroan (XI-XIII. etan), hizkuntza nazional idatzi berriren bat XVI.ean, etab.

Maila-modu anitzetan txandatur, ordezkatur, trukatur lekutu izan dira Elizan herrien hizkuntzak, mailarik apalenetik goreneraino, egunerokotasunetik jai handietaraino, herriko seme apaizarekin etxeoaz baliatuz edo urruneko Gotzainarekin hizkuntza arrotza erabiliz (edo isilduz) (15), teologia han-

(15) Ez dut sekula ahantziko Foru euskaldunean (Bizkaia) Bilboko Morcillo Gotzainak –segur aski horretarakoxe hautatutako– nexka-mutikoei jendaurrean gaztelania hutsez egin zien katixima-azterketa (1951-1954.etako data batean izan zen, eta beste askoren artean neu lekuko. Ikustekoa eta entzutekoa!).

dietan latinez jardenez eta herri xumeari sermoietan bere erromantzean mintzatuz (16).

Hizkuntza jakin baten eliz normalizazioa laukian ageri diren betekizunei, hau da, herritarren eliz premia guztiei eta eliz Erakundearen beraren bizitzari hautatutako hizkuntza horren bidez osorik erantzutean lortuko litzateke. Eta, mendeak zehar, nola bete den jakin beharko genuke, ez une mugatu batean, Elizbarruti jakin batean, baizik eta Euskal Herri osoan, berau kristautu zene-tik hona.

3. ELIZA ETA EUSKARA ERDI AROAN

Erdi Aroak lekuko idatzi asko utzi du gure monasterio, eliza, herriko etxe eta enparauetan; baina hizkuntza idatziaren eta mintzatuaren arteko eremu-banaketa eta elkarrekiko urruntasuna nabaria izan da gizartean eta Elizan. Herriar hizkuntzan bizi zen jendeari, bizitzako albisteak modu formalagoan idatzita ematean, latinez idazten zizkioten elizgizonek eta eskribauek, adibidez. Horrela, gizarte guztiz elebakarreko artxibo-albisteak beste hizkuntza bateko elebakartasun «ofizialarekin» erantzuten zion paperetan. Bi errealitate linguistiko parekide eta elkar ezin ukituak balira bezala. Erdi Aroko azken mendetan erret erromantzeen eta euskararen arteko joko bera izan zen hura.

Hizkuntza ugariren historian ezaguna den egoera da hori, eta lege zurruren eta malgutasun praktikoan artean ezaugarri propioak izango ditu horrek Elizaren bizitzan. Adibidez, badakigu Santo Tomas Akinokoak edo San Bonaventurak inoiz edo beste sermoiak herri hizkuntzaz egin zituztela, baina ez zuten idatzi sekula horrela: herrian sarritan herritarrez egina gero idaztean eskolako latinez eman ohi zen XIII. mendean. Mendeak pasatu ahala, geldiro-geldiro aldatuz joango den ohitura da hori guztia, baina, orduan ere, gehienbat erret hizkuntzei leku emateko, eta ez Estaturik gabeko mintzairaren mesedetan.

3.1. Latinak bahituriko eliz bizitza?

Hastapenez, Eliza ofizial Erromatarrarentzat latinak zernahitarako balio zuen, Sakramentuak emateko bezala predikurako. Latina galdu eta Goi-Esko-

(16) Bilakaera mendetako aldaera batean zetorrenez, zaila da une historiko bakoitzean (gehi leku jakin batean eta eliz eremu ezberdinetan) egoera zehazki nolakoa zen jakitea. Hizkuntza erro-manikoen garapenak gero eta gehiago urruntzen zuen herritar arrunta latinetik, eskolatuen artean latina biziberritu ere egin zen bitartean (Ernazimendu karolingiarra); horregatik, unean uneko hizkuntzen mapak eta aurpegi soziolinguistikoak agintzen zuen praktikan, baina hizkuntz egoeretara moldatzen predikarien berezko gaitasunak, hizkuntz prestakuntza eta abildadeek edo trakeskeriak eta dorpeziak lagun ala oztopa zezaketen. Dena den, predikari handiak nazioarteko bilakatu izan ziren Erdi Aroan (Giovanni Capistrano-koa, Vicens Ferrer valentziarra, e. b.).

letara bildu zenean ere, Elizak oro har bereari eutsi zion: latina zen hizkuntza ofiziala, eta setati, ofizialtasun horretan bahituta gorde zituen Biblia, Liturgia, Zuzenbide Kanonikoa, etab. Historialariak oso kritiko ageri dira gaur egun Elizaz latinoaren jokaera horrekin.

Erroman ez zen zalantzarik izan, eta Gregorio Handiak (590-604), Aita Santu izan aurretik bost urte Konstantinoplan egin arren, ez omen zuen grekotik tutik ikasi. Hala baina, praktikan zalantza aukerarik ere egon zen mende haietako Europan (herri zelta, germaniar, eslaviar eta baltikoen Misiotetan, adibidez: Irlanda, Alemania, Moravia, Danimarka, Eskandinavia).

Erreforma Gregoriotarrarekin hasita joan ziren zurrunduz gauzak (1050-1230), Zuzenbide erromatarraren funtsezko joerak indarberritzean (XII-XIII.etan), botereaz teoria politiko berriak lantzean (1179ko Lateran III.etik Bonifazio VIII.aren 1303ko *Unam sanctam* buldaraino, adibidez), eta erroman-tze gazte eta beste hizkuntza ez-latinoetara ireki partez, guztiei latina are bortitza ezartzean, besteak beste Liturgian erromatartasuna berrindartuz ere.

Ondorioak nabariak izan ziren Iserloh-k deskribatu digunez, nabariak eta iraupen mugiezina izan zutenak, mendez mende (17):

Desde el siglo XIII [...] la liturgia no fue ya sentida como servicio o culto de toda la Iglesia [...]. El pueblo quedó excluido hasta de las lecciones. No se hizo ningún ensayo de traducirlas y muchas veces quedaban recubiertas por el toque del órgano. La misa no era ya predicación de la palabra. La lengua ininteligible cerraba al pueblo todo acceso al sentido.

Hamarkadatan laudorioz aipatu izan den Erreforma Gregoriotarraren historia Gregorio VII.aren (1073-1085) aurretik eta ondoren burutu zena, orain kritika serioak jasotzen hari da historialarien aldetik, horretan eta bestetan.

Gomuta dezagun iganderoko Mezaren betebeharra legez 1215ean ezarri ziola Lateran IV.ak kristau herriari, eta asteroko aldizkakotasun finko hori ezartzen zen aldi bertsuan aipatutako testuak dioena ari zela gertatzen. Garaiko hamarkada batzuk (1184-1240) susmoz eta beldurrez betetakoak izan ziren, hasierako libertatea (laikoen predikua, adibidez) pausoz pauso lotu zutenak.

3.2. Euskal Herriko Elizan

Erdi Aroko ordu haietarako bataiatuta zegoen euskal herria, baina zinezko bere kristautze-bidean (beste Europako herri anitzetan bezala) Hitzaren eta prediku jatorraren beharretan, artean. Zer dakigu, bada, honetaz?

(17) ISERLOH, E.(1973): «La vida interna de la Iglesia [en la Baja Edad Media]», in: JEDIN, H. (1973): *Historia de la Iglesia*. Barcelona: Herder. IV, 866.

Euskal testu zaharretara goazela, hemen interesatzen zaigun eremuan uzta eskasa dugu zinez. Egia da, esan bezala, Erdi Aroko mundu idatzia lekuko eskasa, pobre eta engainagarria dela, jendeak idatzitik kanpo eta idatzi gabe bizi zuen errealitatea ispilatzeko, hau da, paperetan «ofizialki» latinez (eta onenean erromantzez) ematen zenak gaizki ispilatzen du garaiko hizkuntzen soziografia, eta euskara eta euskarazko gizartea ez da *entzuten* paperetan (18).

Horrela, irakurtzeko gaude oraindik Erdi Aroko Bibliaren atal itzulirik, edo sermoirik. Eliz paperen gain hainbat Historia «egin» da, eta agiri horiek izan dira historialariarentzat albiste-iturri preziatuak; baina euskararen lurraldeko Monasterioetako kontuak izan arren, ez dituzte ondasunak «euskaraz administratu», idatziz behintzat. Horra gure hutsune tradizional bat.

Katiximarik ere ez zaigu iritsi Erdi Arotik. Eta ez dezagun pentsa, bada-etzpada, Getariako Martinek (†1449), Parisen ikasitako Maisu eta Nafarroako Erret Kontseilari getariarrak, euskaraz kristau herriarentzat dotrinarik idatzi zizunik, eta ez da iritsi guganaino haren *clara sonoraque vox* hura inongo euskarazko sermoi-liburutan, nahiz eta Basileako Kontzilioak miretsi ahal izan zuen haren ahots ozen eta garbia. Aitzitik, Martin-ena ez da juxtu Ubillos-en kasua (1707-1789): *Philosophia naturalis* bat hiru liburukitan kaleratu ondoren (1755, 1758, 1762), Teologia Irakasle honek *Christau dotriñ berri-ecarlea* zeritzan kristau-bide xume bat behintzat eman zigun euskaraz (1785), Getariakoaren garaietatik hiru mende eta laurden iragan ondoren.

Jakina da Historian iturrien isiltasunak ezer gutxi frogatzen duela, eta, nork daki, egunen batean ez ote dugun altxor ezezagunen bat aurkituko; baina froga hori ez dugun bitartean nahitaez uste beharko da Euskal Herriko Erdi Aro kristauan bostehun edo zortziehun urteko euskarazko hutsunea dugula, eliz kultura idatzian. Azpilkueta «Doktore Nafarra» horren lekuko, 1586an zera idatzi zuenean:

...un cántabro piadoso y docto que, hace más de unos 35 años, [...] tradujo al vascuence y enseñó esas cuatro cosas [=oraciones], junto con lo más importante de la doctrina cristiana, lo cual ojalá se hubiera hecho mil quinientos años antes [Azpimar. nirea].

Iturri idatzi eskolatuen falta horretan, adierazgarri gertatzen da ezagutzen dugun euskarazko otoitz-testu bakarra, latinezko *Breviarium* batean emana (c. 1425), baina herri-erlijiotasunaren adierazpena baizik ez dena («padre nuestro chiquito» bezala aipatu dena). Gu gabiltzan honetarako ezer gutxi, noski: nahi

(18) Euskararen lekuko filologiko anitz bada, noski, Erdi Aroko agirietan, eta hor dute beren harrobia «euskara zaharriari» buruzko ikerlanek, Monasterioetako kartularioetatik hasi eta hirietako Gutunetara jauzi eginez, e. b. Ez naiz horretaz ari, gizartean bezala Elizan hitzunek ziztuzten euskararen erabilpen, ohitura eta hizkuntza(ar)ekiko jarrereri buruz baizik. Azken buruan, Erdi Aroko biziera soziolinguistikoaz dihardut hemen.

badá, Katedralerako erreforma liturgiko erromatarra bai (19), baina herriaren-tzako euskarazko kultura idatzirik ez (20).

Hala ere, egon zen zerbait hobe eta berria egiteko paradarik: Arnalt Barbazan-ek bildutako Sinodoan (1354) urrunago joan gabe. Begira zer dioen horretaz Goñi Gaztambide historialariak (21):

Pero la importancia de este Sínodo está en que don Arnalt de Barbazán publicó en él un compendio de teología en lengua vulgar para uso de los rectores, vicarios y capellanes imperitos en la lengua latina. La obra presenta un carácter elemental y contiene una exposición sumaria de la doctrina cristiana. [...]. Completada en algunos puntos en 1500, continuó siendo la base de la formación de un gran sector del clero aún en el siglo XVI.

Ohar eta argibide historiko hauek iruzkin gustagarrikerik mereziko lukete, baina bego informazioa bere horretan, besterik gabe.

Monasterioetako euskal lekuko apurrek eta Sinodoetako Arauek erakusten digutenez, euskara ez da agiri eliz zerbitzueterako espresuki aintzakotzat hartuta. Lehenengo haiek mundu ekonomikoaz dihardute, beste ezer baino gehiago (zergak, dohaintzak, lurak, langileak, etab.); bigarrenek, berriker, eliz gobernurako ez dute aipatzen euskararik, gutxiago euskarazko idazlan pastoral edo teologikorik.

Hala ere, segurua da euskal gizarte elebakarrean nahitaezkoa zuela Eli-zak euskara ere erabiltzea, eta XVI. mendean agertuko dira berariaz horretaz diharduten arauak eta irizpideak. Joera horren lekukoa dugu –eta ez da seinale txarra– XVI.aren hasieran kristau Moja-Etxe bateko sarrera-zina, elkarren parean gaztelaniaz bezala euskaraz ere emana (Durango, c. 1520) (22).

Labur dezagun, oro har, egoera: Erdi Aroa amaitzean eliz euskararen burubide instituzional eta soziala oso gutxi normalizaturik dagoela esan behar

(19) GOÑI GAZTAMBIDE, J. (1979a): *Historia de los obispos de Pamplona*. I. Siglos IV-XIII. Pamplona: Gobierno de Navarra. 279-281.

(20) MICHELENA, L. (1964): *Textos arcaicos vascos*. Madrid: Minotauro. 57-59. Begira Barbazan Gotzainaren (1318-1355) erreforma liturgikoa: GOÑI GAZTAMBIDE, J. (1979b): *Historia de los Obispos de Pamplona. Siglos XIV-XV*. Pamplona: Ed. Univ. de Navarra/Insti. Príncipe de Viana. 168.

(21) Goñi Gaztambide 1979b: II, 152. Ez zen izan hura (1354) Barbazan-en garaiko Sinodo bakarra: gogora litezke 1325, 1330, 1346 eta 1349koak (Ib. 144-152). Ondoko Gotzainek ere izan zituzten Sinodo berriak, gobernu-arazo eta zeregin pastoralak zaintzeko: adibidez, 1357, 1360, 1373, 1388 (?), 1459, 1477 eta 1499 (Ib. 216-221, 255, 303-304, 538-541, 613-617, 662-665). Azpimarra ditzagun bi puntu: a) Lehendik ezarrita zegoen latinaren Iruñeko eliz Epategie-tako erabilera behartua mugatu egin zuen 1477ko Sinodoak; b) 1499ko Sinodo Konstituzioak bi hizkuntzatan eman ziren: bata latinez, aurreko Sinodoetako Arauekin batera emana izan zen, eta bestea gaztelaniaz (Azpeitian dago ale bakarra). Euskarazkorik ez da ageri.

(22) Historia honetan badu zeresanik, noski, Gotzainak ia beti arrotzak izateak (J. I. Tellechea-k eta T. Azcona-k, bakoitzak bere aldetik azpimarratu dutena). Durangoko testua, ik: INTXAUSTI, J. (1985): *Euskal Herria*. Donostia: Jakin/Caja Laboral. I, 342.

da, idatzizko lekukorik ezak, frogatu ez bada, iradokitzen duenetik susma daitekeenez. Hona horren zenbait arrazoi argigarri:

1. Lehenik eta behin, Eliza Erromatarrean gaude: latinak hartuta du bere lekua (Liburu Sakratuan, Liturgiako ospakizunetan, Administrazio idatzian, Teologian, etab.).
2. Euskal Herriko Gotzainak arrotzak dira ia beti (Iruñean bezala, Kala-horra eta Baionan) (23).
3. Euskal Herria eta beroni dagozkion Diozesiak hainbat Eliz Probintzian banatuta daude, erdal lurraldeekin batera elkartuta.
4. Hemengo zerbait berezia izan gabe, esan daiteke Klero diozesitarren heziketa urrun dagoela, artean, Trento ondoren berandu batean egingo diren ahaleginetatik (Sinodoen kezka eta deiak entzun besterik ez dago) (24).
5. Erijijsosen «euskal ausentzia» kasik ulertezina da: Eskekoak hemen zeuden XIII. mendetik herriarekin harreman hertsian, hirietan bezala herrietan, baina, dakigunez, euskarazko mundu idatzian ez zuten deus eman (uste dugunez, besterik izango zen, noski, prediku-lan mintzatu).
6. Eta datu larri bat: euskarak ez du lortu euskal gizarte zibilean zegoen babes eta lekurik. Euskal Herriko Administrazio zibilak «ez daki» euskaraz, mintzatzen bai, idazten ez.
7. Laukian ageri diren eremu ezberdinetan gertatu zenaz apenas dakigun Erdi Aroko ezer, geroago ere gertatuko zaigunaren antzera (herrietako apaizen heziketa, katekesia, herri-erlijiotasuna, parrokien historia, etab.).
8. Mundu idatzi inprimatura gatozela, Brocar-ek 1490ean eman zuen argitara Euskal Herriko lehen liburua (*Manuale Pampilonense*, Iruñea), baina, ikusten denez, latinez.

Horrela iristen gara, bada, Aro Modernora, baina honi heldu aurretik, erlijio-hizkuntzen arteko harremanean zeresanik izan duten ezagun batzuk ekarri nahi ditut hona, gure nahi eta ezinen argigarri ere izan daitezkeelakoan, kontrastez.

(23) Ikus episkopologioak GOÑI GAZTAMBIDE-renean. Aipatutako Gotzainen historia (Iruñea), DIOCÈSE DE BAYONNE, LESCAR ET OLORON: *Annuaire 2002*, 43-47 (Baiona eta Oloroe), SÁINZ RIPA, E. (1994-1997): *Sedes episcopales de la Rioja*. Logroño: Diócesis de Calahorra y La Calzada-Logroño.

(24) MURO ABAD, J. R. (1994): «El clero diocesano vasco en los siglos XV y XVI: una imagen», in: GARCIA FERNANDEZ, E. (1994): *Religiosidad y sociedad en el País Vasco (s. XIV-XVI)*. Bilbao: upv/ehu. 53-82.

4. HETERODOXO, GUTXIENGO ETA AITZINDARIEN ARTEAN

Gorago Buddha aipatu dugu, eta haren jarrera pastoralak: Hinduismoaren sanskritoak baino *prakrito* herritar bat nahiago izan zuela, alegia, paliera hobestean. Ez da izan hori budismoaren kontua bakarrik; aitzitik, erlijio-mugimendu edo erakunde berriren bat sortu denean eta beronek lehenengo batean hizkuntza erritual zahar batekin topo egin, mugimendu berriak hizkuntza herritarrari heldu izan dio sarritan.

Kristautasunak ez zuen hobetsi, jaiotzean, Sinagogako hebraiera, eta arama (Palestina, Siria), grekoa (mundu helenistikoan) eta latina nahiago izan zituen (Mendebaldean); Armeniako Eliza nazionalak, eskueran zuen hastape-neko siriera utzi eta armeniera hobetsi zuen (IV-V. mendeak); era bertsuan, Protestantismoak latina utzi egin zuen fededun herritarrekiko harremanean (25), eta hizkuntza herritarrak hobetsi zituen.

4.1. Heterodoxiaren hizkuntzak (XII-XV. mendeak)

Erdi Aro Berantiarrak, XII-XV. mendeetan, mugimendu heterodoxo bizkorrek ezagutu zituen, eta neurri batean edo bestean guztiek ekarri zuten mahai gainera hizkuntzen erabileraren hau, mugimendu herri-herritarretan noski (valdestarrak, kataroak), baina baita lehen buruak teologoak izan zituztenetan ere (wycliffetarrek, hustarrak).

Lyon-dik zetozen valdestarrek, aurkezten zuten Bibliaren itzulpen herritarrak onartzeko eskatu zioten Lateran III.ari (1179), Walter Mapp ingelesak bere kronikan idatzi zuenez (26). Ez zen hori Lyon-go arazoa bakarrik.

Urte gutxi geroago, jada Inozentzio III.aren eskuetatik dakigu (1199) Metz-en bazela herritar laiko talde bat Bibliatik «Ebanjelioak, San Pauloren gutunak, Salmutegia, Job eta beste liburu asko Galiako hizkuntzara itzuli» eta «itzulpen horiek isilpeko bileretan erabiltzen zituena». Inozentziok ez zuen itzulpenen kontra deus esan, nahiz eta taldea eliz barnean birbideratu beharra

(25) Goi-Teologia egiteko, eta *Confessio* deituetarako ere, latina eurrez erabiliko da lehen belaunaldietan, ikusi besterik ez dago Luter, Melanchton, Zwingli, Kalbin eta hainbaten idazlan osoak, baina horrek berak ere denborarekin behera egingo du. Hautapen berria nondik zihoan ikusteko gogora Kalbin-en obra teologiko nagusiaren historia: *Institutio* deitua 1539an eman zen latinez, eta berehala frantsesera itzuli, 1541ean (gaztelaniaz Varela-k eman zuen, 1597an). Hortaz, Teologia bera ere (hizki larriz eman ohi den hori) herri hizkuntzan eman zitekeen, eta azken buruan halaxe emango zen.

(26) Valdestarren artean lehen egitekoetako bat izango da Bibliaren itzulpena eta berorren irakurketa pertsonala. Ik. AUDISIO, G. (1998³): *Les Vaudois. Histoire d'une dissidence (XIIe-XVIIe siècle)*. Paris: Fayard. 22. TOURN, G. (1991³): *Les Vaudois. L'étonnante aventure d'un peuple-église*. Torino: Claudiana. 14.

azpimarratu zuen. Garaiko ebanjelio-zaletasunaren arrastoan zetozen Bibliarekiko eske eta irrika haiek.

Kataroek ere bide berritzaile horretatik jo zuten, eta hain zuzen hizkuntzen erabilera berria izan zuten beren ezaugarrietako bat (27):

Un dernier détail explique également le succès du catharisme en Occitanie: les Parfaits parlaient et prêchaient dans la langue des peuples du Sud, c'est-à-dire en occitan, alors que le clergé de l'Église se flattait de ne parler qu'en latin, langue que ne comprenaient ni le petit peuple ni même les petits féodaux.

Politika horrek katolikoak ere mugiarazi egin zituen, eta Sto. Domingoren Predikariek prestaturik egon behar zuten tokian tokiko herri-hizkuntzan jarduteko, predikuari zegozkionetan behintzat (28).

Erdi Aroko azken mendeetan, mugimendu heterodoxoen artean beste bi talde nabarmendu ziren, J. Wycliffe (1320-1384) eta J. Huss (1370-1415) Buru zituztela. Wycliffe ingelesak, hainbat lankiderekin batera, burutu ahal izan zuen Bibliaren lehen itzulpen ingelesa (1380-1381: gero *Bible of the Lollards* bezala ezagutua), XVI.lean etorriko zen Erreforma handiari eta beronen itzulpenei aurrea hartuz (29): W. Tyndale-renari (*New Testament* [Worms, 1526], Zaharrarekin osatuz joan zena) eta beronen gain egindako *King James Version* (1611) ofizial eta klasikoarenari (30).

Husstarren eta Eliza txekiarren hizkuntz lana dago, jakina denez, Bohemiako nazioaren oinarrietan: Elizan ez ezik nazio haren beregaintasun-borrokian eliz hizkuntza trukatzek gure egunak arteko ondorioak izan ditu (31). Kasu honetan, gainera, latinari eta alemanierari ere kendu nahiko zaizkio hartuta zituzten zenbait eremu eta zeregin.

Huss-ek bere *De Ecclesia* funtsezko obra teologikoa (1413) latinez eman zuen, baina horren ondoan txekieraren aldeko bere jarrera garbiki erakutsi ere bai, ideietan eta jardunean, ortografi erreforma ere sustatuz (*Orthographia Bohemica*, c. 1406) (32). Beronen ondoko mugimenduari zor zaio Biblia txekiarren berehalako loraldia.

Hizkuntzaren hau ardura seriosa zen husstarren artean, eta eztabaida-gai ere gertatu zen Eliza disidente hartan. Taboristek adibidez (husstarretako he-

(27) GARDÈRE, M. (1996): *Rituels cathares*. Paris: La Table Ronde. 35. Ik. BRENON, A. (1996): *Les cathares. Vie et mort d'une Église chrétienne*. Paris: Jacques Grancher. 99.

(28) LAMBERT, M. (2003): *La otra historia de los cátaros*. Madrid: Ediciones Martínez Roca. 191.

(29) STEINER, G. (2001): *Préface à la Bible hébraïque*. Paris: Albin Michel. 30.

(30) Steiner 2001: 51-52.

(31) MACEK, J.; MANDROU, R. (1984): *Histoire de la Bohème. Des origines à 1918*. Paris: Fayard. 119-121, 150-151. Mugimenduaren historia labur bat: HOLMES, G. (1984): *Euro-pa: Jerarquía y revuelta, 1320-1450*. Madrid: Siglo XXI. 242-267.

(32) CHIZHEVSKI, D. (1983): *Historia comparada de las literaturas eslavas*. Madrid: Gredos. 106.

gal muturrekoenek), Meza osoa nahi zuten eman txekieraz, Pragako apaiz husstarrek partez bakarrik onartzen zuten bitartean (33). Honela, bada, hizkuntza ere arazo erlijioso bizia bilakatu zen hussismoaren baitan.

Hizkuntza herritarren eske hau ez zen heterodoxiaren monopolioa izan Erdi Aroko Elizan, eta, e. b., moldiztegia asmatu ondoren eta Erreforma Protestantearen aurretik Bibliaren itzulpen katolikoak ugari banatu ziren Europan; era berean, eremu bibliko horretan eta Elizako beste hainbat eremutan egon zen herritar kultura erlijioso idatzirako tokirik Erakunde erlijioso berean. Hau da gerora minorizazio nabaria nozitu duten zenbait herritako kasua. Gure geografia honetatik hurbil, kasuren bat edo beste aipa daiteke, Eliza Katolikoaren barneko ezinegon eta gogo haiek erakusten dituztenak.

4.2. Penintsulako hizkuntzak

Erdi Aroko Penintsula Iberiarra ez zen inondik ere elebakarra izan, nahiz eta ordurako erromatarraurreko hizkuntzak (euskara salbu) galdua zituen. Haiek ordezkaturiko zituzten hizkuntza berriak kanpotik etorrita edo bertan latinarren ondorengo bezala jaiota agertu ziren: Bizantziarren grekoa, bisigotuena gotikoa, konkistatzaile musulmanen arabiera eta berberera, juduen hebraiera erlijiosoa, eta guztion ondoan eta ondoren mintzaira erromantzeak, mozabiaratik hasi eta gainerako guztietaraino.

Eleaniztasun neolatinoa XIII. mendean nabariki ageri da, finkatuta, bere nortasun kulturala ere bilatuz, baita mundu idatzian ere.

4.2.1. *Katalunia*

Hizkuntza erromantzeen artean, eliz prosa –prosa aberatsa, gainera– goizik sortu zuenetakoa izan zen katalana, Europako hizkuntza «handi» askori aurrea hartuz.

Izenak beren datekin ematea nahikoa izango da zertaz ari garen jakiteko: Ramon Llull eta bere produkzio erraldoia (c. 1232-p. 1315), Arnau de Vilanova (c. 1238-1311), F. Eiximenis (c. 1327-1409), A. Canals (1352-1419), V. Ferrer (1350-1419: sermoiak); M. Comalada, agian berea duen *Spill* (sic) *de la vida religiosa* hainbat bider itzulitakoarekin (1515; 11 hizkuntzatan 50 argitaraldi izatera iritsi zen XVIII.a arte) (34), etab.

(33) Macek/Mandrou 1984: 105-106, 119-120.

(34) MOLAS, J.; MUNTANER, J. (1979): *Diccionari de la literatura catalana*. Barcelona: Edicions 62. (s. v. «Espill de la vida religiosa». Era berean, ik. «Literatura llatina feta als Països Catalans»).

Eliz letretako ondare erdiarotarra erreferentzi gunetzat geratu zen Kataluniako elizgizonen oroimenean, eta hori gure egunak arte. Adibideren bat nahi balitz, Josep Comerma (35) apaizaren *Història de la literatura catalana* (1923) begira liteke (36). XIII-XV. mendeak «osotasun» garaia bezala aurkezten ditu (*plenitud*), eta orduko produkzio entziklopedikoaren barruan ematen Llull eta Eiximenis (kapitulu oso bana), aszetika eta moraleko lanak, aldi berean eleberrian ere «novel-la religiosa» deritzana jasoz; horri guztiari itzulpenen mundua gehitu behar zaio, batez ere Bibliarena eta gainerako eliz idazlanena. Hots, Comerma-k bezala, Renaixença-ko elizgizonek ere literaturaren urrezko aroa Erdi Aro hartan ikusi zuten, eta, azken buruan, orduko balio handietako bat bezala ulertu zuten garaiko eliz literatura (37).

Erdi Arotik honantzago, Aro Modernoko beheraldian ere (XVI-XVIII.etan) produkzio erlijiosoan erlatiboki bereari eutsi zion katalanak (38), nahiz eta ikusiko ditugun hizkuntzarekiko planteamolde kastilanozaleak jada XVII.eko krisi orokorrean agertuak ziren.

Modernotasun baten bezperan, Renaixença-n (1832...), literatura erlijiosoak ez zuen atzera egin, eta luma ezagunak eman zituen, gaien aldetik bezala idazleenetik: Torras i Bages, Morgades, Ll. Carreras, C. Cardó, etab. Hamarkada haietan, Montserrateko Monasterioa edo «Foment de Pietat Catalana» bezalakoek eraman zuten mugimenduaren gidaritzan (39).

Badirudi Herrialde Katalanetan hizkuntzari bere betekizun sozialak –jendaurrekoak eta eliz eta herri-erakundeetakoak– betidanik ofizialtasun osoz eman zitzaizkionez, samurra izan zela halako eliz literatura izatea; haatik, Herri Katalanetan ere krisi politiko-instituzionalek izan zuten eliz hizkuntzarenean oihartzunik, katalanaren ohizko *status*-a mugiarazi nahiez.

Horren isla dira Kataluniako Sinodoak ere, beren gisara nagusituz zihonan politika zentrala ispliatzen baitute. Koiuntura bikoitz baten barnean

(35) Mossèn Josep Comerma (1887-1936) gironarra zen, apaiza (1910) eta Tarragonan Teologian graduatua, latina, erretorika eta literaturako irakaslea izan zen Gironan (1911-1927), Canet de Mar-eko Erretore egin zuten arte (1927-1936). Elizbarrutiko eta diozesiarreko Kateketika eta Pedagogiako Batzordeetan parte hartu zuen. Antzerti lanetan jardun zuen, eta eleberrir argitaragaberen bat ere badu. Ik. Molas/Muntaner 1979: s. v. «Comerma, Josep».

(36) COMERMA VILANOVA, J. (1923): *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Editorial Políglota. (Begira XIII-XV. mendei eskaintzen dizkien orrialdeak).

(37) Comerma 1923: 79-139, 143-145, 187-199. *Kempis*-a, e. b., 1482an itzuli zuen Mi-quel Péres-ek katalanera.

(38) Gurearekin bere begira-moldean duen kidetasunagatik, biziki hurbila gertatzen zaigu XVIII. mendeaz ari den A. Comas-en ondoko kapitulu hau: «La literatura religiosa», in: RIQUER, M. DE; COMAS, A. (1964): *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Edicions Ariel. IV, 352-498. Hizkuntza eta pastoral, sermoiak eta sermoi-bildumak, misioetako kantategia, katiximak, erituala eta sakramentu-bizitza, lagunarte eta kofradietako liburuak, santuen bizitza, bederatzirren eta jaierazko liburuak, izpiritualitate-liburuak eta abar aurkezten ditu.

(39) MASSOT I MUNTANER, J. (1979): «Literatura religiosa» (s. v.), in: Molas/Muntaner 1979: 381-383.

suertatu zen hori: alde batetik, Trento-ondoko Erreformaren mareagorekin batera zetorrelako, eta, bestetik, Olivares-ekin Koroaren erdirakoitasunaren in-darrez sustatuta.

Tarraconense Probintziako Sinodoetan (1429, 1591, 1636, 1637) eta Tar-ragona eta Urgell-eko diozesietakoetan (1566, 1578, 1635) agertu zen hiz-kuntzaren arazoa, eta ez bakarrik emandako arauetan, baita berorien aurreko eta inguruko eztabaidetan ere (1636-1646).

Xehetasunetan sartu gabe, esan dezagun artean betidanik onartutako ka-talana berezko hizkuntza dela Printzerrian, baina hamarkada horietan batzuek hizkuntza bakartzat daukaten bitartean, zenbait elizgizon hasirik dela gaztela-niari atak irekitzen, Herrialdeko hizkuntza katalanari derrigortasuna samurtu edo kentzeko gogoz.

Deigarria da 1591ko testu onartua, argitaratzean, belaxkatua agertu zela (1593), eta 1636koan eztabaida bortitza sortu, Kontzilioan bertan eta ondoren. Gutxi batzuek Arauk gaztelaniaren alde eraman nahi zituzten, hau da, Kon-de-Dukearen erret politikara moldatuagoa nahi zen Kataluniako Elizaren hizkuntz politika, Kataluniako Hierarkiaren osaketan bertan nabar-menduz zihoan norabide bereko joera, alegia. Izan ere, 1637ko Kontzilioa ospatzean, eliz Probintzia Tarragonatarrean Gotzain bat bakarra zen sortzez ka-talana (40).

Gaztelaniaren aldeko ideiak eta zenbait ahalegin beren bidea urratzen ha-sita zeuden, Elizak pastoralean mendetako tradizio elebakarra hauts zezan. Ar-tean, XVIII. mendeko haize borbondar zakarrak heldu gabe zeuden, baina jada etxeko atarian.

4.2.2. *Galizia*

Gure inguruetan ez da Katalunia bakarrik izan hizkuntzen arteko eliz hau-tapen orokor edo puntualak egin behar izan dituen periferia. 1975ean, Arauxo Gotzainak gogorarazi zuenez, «a situación orixinal» baten ondoren «o proce-so da colonización cultural» bat jasan zuen Galiziak ere (41):

Andando o tempo, a vinculación política de Galicia a Castela trocouse en presión uniformadora, tendente a afogar a personalidade propia de Galicia. O

(40) Ondoko liburuxtan daude bilduta Kataluniako albisteok: PRATS, M. (ed.) (1995): *Política lingüística de l'Esglesia catalana. Segles XVI-XVII*. Girona: Eumo (Univ. de Girona). Go-tzainen datua: 148.

(41) ARAUXO, M.-A. (1975): *A fe cristiá ante a cuestión da lingua galega*. Santiago: sept. 13. Galiziako kolonizazio linguistikoaz Alonso Monterok eskaini zigan gogoeta historiko bat: ALONSO MONTERO, X. (1973): *Informe –dramático– sobre la lengua gallega*. Madrid: Akal. 127-151.

proceso iniciouse cos chamados Reis Católicos de Castela e Aragón, non sin encontrar fonda resistencia por parte dun pobo que se vía privado de algo que, moitas veces inconscientemente, consideraba sustantivo. Pro a forza do máis forte impúxose.

Gotzainak prozesu horren aurrean Elizaren jarrera zein izan zen galde-tzen du ondoren, zer egin zuen eliz Erakundeak alegia (42):

...si quixésemos resumir en poucas palabras o comportamento histórico da Igrexa galega, teríamos que recoñecer que, en definitiva, contribuíu a intensificar o proceso da alienación cultural. – Ao noso pobo transmitíasele a fé cristiá xeralmente non na súa lingua cotidiá, senón na lingua castelá; e ensinabáselle a rezar, ou mesmo a confesarse, en castelán e non en galego. Igualmente, na súa vida administrativa a Igrexa prescindíu do galego e valeuse do castelán.

Ondoren egoera eta jokabide horren arrazoiak ematen ditu: kanpotik ezarritako politika, Hierarkia arrotza, Eliz Probintziako lurralde-antolaera. Azken arrazoi honen garrantzia azpimarratzen du, gure historiarako ere are argigarriago gerta dakigukeen testu honetan (43):

Baixo a metrópoli compostelá incluíanse tamén dióceses non galegas, por exemplo Oviedo. Este factor determinou, en certo grado, toda a pastoral, e concretamente o emprego da lingua, sobre todo en certos casos, como nos Concilios provinciais.

Estatu- eta eliz politika horren aurrean, hizkuntzaren arriskuaz kontzientzia garbia zuten elizgizonak gogoratuz bukatzen du Arauxo-k bere ohar historiko labur hau: Saco Arce, Sarmiento, López Ferreiro, Lago González (44).

Hizkuntza mugatuago hauek (katalana edo galegoa ditugu hemen adibide) izan dituzten eragozpen eta arrakastak gogoratzean, komeni da gutxiengoen historiara ez mugatzea, zeren eta, bestalde, Elizaren politika latintzaleak guztientzat balio baitzuen eta latintzaletasun hori eliz garapen kulturallean, herriari zegozkionetan, atzerakarga baitzen nonahi ere. Gaztela eta gaztelania dira horietako kasu bat.

4.2.3. *Gaztela*

XIII.ean iritsi zen gaztelania hitz-lauzko literatura sortzera, Zuzenbidea, Zientzia, Historia eta Jokuak emateko behar zuten prosa asmatuz batez ere (Alfontso X.a Jakituna; Errege: 1254-1284).

Eta eliz literatura? Egia esan, Eliza ez zebilen erromantzearen letra edere-tatik erabat urrundurik, *Mester de Clerecía*-ren olerkigintzak (XIII.eko le-

(42) Arauxo 1975: 14-15.

(43) Arauxo 1975: 15.

(44) Alonso Montero 1973: 157-159. Sarmientoren zenbait testu.

hen partean) poliki asmatu zuen koblakari herritarrengandik (*Mester de Juglaría* deitu zenetik) eta garaiko eliz literatura latinotik dastatuz erromantzea lantzen: honetan maisua Gontzal Berceo-koa izan zen (†c. 1250).

Monjea zen Berceo, eta Errioxako Donemiliaga Monasterioan bizi izan zen; olerkia utzi zigun, eta harritzekoa da izenez ezagutzen den lehenengo olerkari gaztelau honek landu zuen obra eskerga: garai haietan hain maitea zen latinezko hagiografiatik «mirariak» eta biltzen saiatu zen, berak bere aldetik erromantze berrian eta bertsoz fededunei haien berri emateko: Andre Maria-ren Mirariak eta Santuen bizitzak (45). Berceo hau «bertsolari eskolatu» bat izan zela esan daiteke, fededunentzat «bertso-paper» luzeak landu zituen behintzat (46).

Errioxarra zen olerkaria, eta harentzat ez ziren arrotzak euskal mintzatzailleak eta euskara bera, hainbat jende euskaldun baitzuen auzoko (47), eta idazkietan euskararen aztarnarik ere utzi du (48); Menéndez Pidal-ek elebidun bezala aipatzen du Berceo (49). Dena den, baldintza eta inguru hori gorabehera, olerkaria ez zen euskarazko koblakari bilakatu, eta, latina utzita, *roman paladino* eskolatu bati heldu zion.

Egia esan, pentsa daiteke Nafarroan genituen monje-etxeetan euskarak aukera hoberik izan zezakeela *scriptorium*-en batean izkribatua izateko (Iranztuko Monasterioa, adibidez, 1174koa dugu), baina ez zen horrelakorik gertatu, dakigunez. Eta Eskeko Fraideek (esan dugu) eta gure Diozesi ugarietako Gotzain eta apaizek ez zuten aurkitu modurik Erdi Aroan pauso hori emateko (50).

(45) BERCEO, G. DE (1992): *Obras completas*. Madrid: Espasa-Calpe. (Isabel Uria eta beste hainbatek paratutako edizioa). Berceo-ren eliz inguru kulturala ezagutzeko lagungarri ona izango da: SAUGNIEUX, J. (1982): *Berceo y las culturas del siglo XIII*. Logroño: Diputación Provincial. Hemen ukitu ditugunak: 103-119. Berceo-rekiko ikuspegi sozial kritikoa: RODRÍGUEZ PUERTOLAS, J.. (coord.) (19812): *Historia social de la literatura española*. Madrid: Editorial Castalia. I, 74-81, 93-94: «Mester de clerecía e intereses creados. Gonzalo de Berceo»; Berceo-ren alde politikoa eta interes sozio-ekonomikoak ere gogorarazten ditu kritikariak (94).

(46) Euskal Herriko bertsolari zaharrenak hain urrun suertatu ote ziren, gero, *Mester de Juglaría* hartatik? Ik. J. Azurmendi-ren gogoeta (pre)historikoa: AZURMENDI, J. (1980): «Bertsolaritzaren estudiorako», in: *Jakin*. 1980, 14/15. zenb., 139-164.

(47) MERINO URRUTIA, J. B. (19783): *La lengua vasca en la Rioja y Burgos*. Logroño: Diputación Provincial. Ohartzekoa da Merinoarekiko «fazayna» XIII.eko delá (c. 1239), eta Errioxako pertsona-izen erdiarotarrak, beren datekin emanak, berezikiago erreparatzekoak dira (18-19 eta 77-85. or.). Ikus, gainera: ORPUSTAN, J.-B. (1999): «L'espacé bascofphone ancien», in: ID. (1999): *La langue basque au Moyen Áge (IXe-XVe siècles)*. Baigorri: Éditions Izpegi. 17-39.

(48) Michelena 1964: 56-57.

(49) MENENDEZ PIDAL, R. (1926): *Orígenes del español*. Madrid. 466.

(50) Diozesien berri jakiteko begira beza irakurleak zerau: GOÑI GALARRAGA, J. (2004): «Panorama histórico-geográfico de las Diócesis de Euskal Herria», in: INTXAUSTI, J. (ed.) (2004): *Euskal Herriko erlijioaren historia*. Oñati: Arantzazu. I, 45-128. Bereziki baliagarria I. liburukiko 111. orrialdeko laukia.

Olerkigintzaren hastapen aberats horren ondoren, prosa erlijioso gazte-lauak, ordea, ez zuen ezagutu Erdi Aroan katalanaren pareko loraldirik, ezta urrutitik ere (51), nahiz eta Berceo beraren belaunaldiko *Disputa del cristiano y del judío* aipatu behar den, hasteko; baina M. Pérez-en *Libro de las confesiones* bezalakorik ezingo da ahantzi (1316).

XVI. mendea iristean ere, garaiko teologo handiak Salamanka eta Alkalan latinez ari dira ia denak eta ia beti: eliz zientzia (eta besteak ere) artean latinez. Aldakuntza ez zen teologoen Eskolatik (Eskolastikatik) etorri, elizgizon ongi eskolatu eta batzuetan izatez teologo ere baziren baina kristau herri jantziari edo ez hain eskolatuari heziketa hobe eskaini nahi zietenengandik baizik.

Lantegi horretarako prest agertu zirenak ez ziren gutxi izan, eta bai kalitate onekoak. Jada 1500-1530.etan eliz liburu herritarren produkzioan abiada bizkorragoa sumatzen da (52), eta Urrezko Mendea bere indar betean loratuz doalarik, izen sonatuak agertuko dira: F. Osuna-koa (†1542), B. Laredo-koa (†1540), A. Guevara-koa (†1545), Pedro Alkantara-koa, (†1562), Diego Lizarrako-koa (†1578), bostak frantziskotarrak; Luis León-koa (†1591) eta P. Malón Etxaide-koa (53) (Kaskante, c.1530-Barcelona, 1589), biak agustindarrak; Juan Avila-koa apaiz diozesitarra (†1569); Ignazio Loiolakoa (†1556) eta geroago A. Rodríguez (†1616), josulagunak; Santa Teresa Avila-koa (†1582) eta Donibane Gurutzekoa (†1591), karmeldarrak; Luis Granadakoa (1504-1588) domingotarra, etab. (54).

Eskoletako Teologia egin gabe, eliz goi-literatura eskaini nahi izan zuten idazleok, Ikasketa Biblikoetatik, Eliz Gurasoengandik, Teologiatik kristauen-tzat aberasgarri izan zitezkeenak jaso eta modu atsegin eta ulergarrian eskue-ran jarritz. Asmo honek, ordea, indarrean zeuden aurreiritziekin egin zuen topo. Erromantzearekiko uste zaharrek, partez Humanismoak ere bai (55), eta Kon-trarreforma mesfidatiak balazta jarri zieten honelako ekimenei.

Orduko giroaren lekuko izan daitezke, *Los Nombres de Cristo* goi-dibul-gazioko liburua gaztelaniaz idatzi zuenean, Frai Luis León-goak desarrazoiak

(51) Aski adierazgarria da zer ematen digun GARCIA VILLOSLADA-k gidatutako *Historia de la Iglesia en España* argitalpenak, Erdi Aroaz dituen liburukietan: Kultura eta pentsamendu erlijiosoan katalanak ditugu agertzen direnak (II/2º, 180 eta hurr.), jaiaterasun eskolatuan antzertia eta olerkia agertzen dira (II/2º, 291 eta hurr.) eta herri xumearen heziketa erlijioso urrikarria latina ez baztertuaren eta baliabide erromantzerik ezaren ondorioa ere bazen Gaztelan (291-292). Portugali dagokionez, ohar labur bat zerean ikus daiteke: SARAIVA, A. J.; LOPES, O. (198513): *História da literatura portuguesa*. Porto: Porto Editora. 151-156.

(52) García Villoslada 1980: III/1º, 363-371 (Gz. Novalín).

(53) Aurkezpen laburra: García Villoslada: III/2º, 486-488.

(54) García Villoslada 1980: III/2º, 327-361 (M. Andrés Martín: «Espiritualidad española en los siglos XV y XVI. Movimientos y disputas»), III/2º, 443-552 (B. Marcos: «Literatura religiosa en el Siglo de Oro español»).

(55) HINOJO, G. (1997): «Llatí versus vulgar: antecedents i conseqüències d'una polèmica», in: FELIU, F.; IGLÉSAS, N. (ed.) (1997): *Llengua i religió a l'Europa moderna*. Barcelona: Quaderns Crema.

haizatzeke eman behar izan zituen argibide zurigarriak (1585). Pasarteak, luzea bada ere, azaltzen duen arrazoibidearengatik merezi du hona osorik ekaritzea (56):

Y esto mismo, de que tratamos [Kristoren izenei buruzko gai teologikoa, alegia], no se escribiera como debía por solo escribirse en latín, si se escribiera vilmente: que las palabras no son graves por ser latinas, sino por ser dichas como a la gravedad le conviene, o sean españolas o sean francesas. Que si, porque a nuestra lengua la llamamos vulgar, se imaginan que no podemos escribir en ella sino vulgar y bajamente, es grandísimo error; que Platón escribió no vulgarmente ni cosas vulgares en su lengua vulgar; y no menores ni menos levantadamente las escribió Cicerón en la lengua que era vulgar en su tiempo; y por decir lo que es más vecino a mi hecho, los santos Basilio y Crisóstomo y Gregorio Nacianceno y Cirilo, con toda la antigüedad de los griegos, en su lengua materna griega, que, cuando ellos vivían, la mamaban con la leche los niños y la hablaban en la plaza las vendedoras, escribieron los misterios más divinos de nuestra fe, y no dudaron en poner en su lengua lo que sabían que no había de ser entendido por muchos de los que entendían la lengua.

Que es otra razón en que estriban los que nos contradicen, diciendo que no son para todos los que saben romance estas cosas que yo escribo en romance. Como si todos los que saben latín, cuando [=aunque] yo las escribiera en latín, se pudieran hacer capaces de ellas, o como si todo lo que se escribe en castellano fuese entendido de todos los que saben castellano y lo leen. Porque cierto es que en nuestra lengua, aunque poco cultivada de nuestra culpa, hay todavía cosas, bien o mal escritas, que pertenecen al conocimiento de diversas artes, que los que no tienen noticia de ellas, aunque las lean en romance, no las entienden.

Mas a los que dicen que no leen aquestos mis libros por estar en romance, y que en latín los leyeran, se les responde que les debe poco su lengua, pues por ella aborrecen lo que si estuviera en otra tuvieran por bueno. Y no sé yo de dónde les nace el estar con ella tan mal, que ni ello lo merece, ni ellos saben tanto de la latina que no sepan más de la suya, por poco que de ella sepan, como de hecho saben de ella poquísimo muchos.

Horrelako argudioak erabili behar izan zituen Frai Luis Irakasleak eliz prosa teologiko baten alde (57), Alfontso X.ak prosa profaua sortu eta hiru mende geroago ere. Oztopo horiei gaina hartuz, mende batean literatura eta pedagogia erlijioso aberatsa burutu zuen literatura gaztelauak, parte on batez

(56) GARCÍA, F. (ed.) (1944): *Obras completas castellanas de Fray Luis de León*. Madrid: bac. 673-674. Frai Luis-ek liburuaren bigarren argitaraldiari (1585) gehitutako 3. parteko «Eskaintza»-n ageri da jasotzen dugun testua.

(57) Eta ez zen bakarra izan Urrezko Mende hartan erdal idazle handien artean: beste hainbeste egin zuten hain zuzen Malón de Chaide nafarrak (Cascante, c. 1530-Barcelona, 1589) eta A. Orozko santu egin berriak (2002). Biak agustindarrak. Ik. B. Marcos-en oharra in García Villoslada 1980: 486. Etxaide-ren testua Azurmendi-k jasota du: «Habiendo yo comenzado esta niñería en nuestra lengua vulgar –gaztelaniaz, alegia– he tenido tanta contradicción y resistencia para que no pasase adelante, como si el hacerlo fuera sacrilegio...» (Intxausti 1985: I, 363).

aurreko hutsuneak ongi bete eta ondoko mendei eredu herritar (*vulgar*) landua proposatuz.

Pentsamolde zaharrak gorabehera, honelako aitzindarien ahaleginez abia zitezkeen gainerako herri-hizkuntzak ere eliz prosaren bidetik. Baita euskara ere.

5. ELIZA ETA EUSKARA ARO MODERNO-GARAIKIDEETAN

Euskararen eliz erabilpenaren eta literaturaren historia batez ere Aro Moderno-Garaikideetan ezagutzen dugu. Ondoko orrialdeetan bie buruz esango dugu zerbait, alde batetik kronologia orokor bat proposatuz, eta bestetik, Iparraldeko lagin jakin bat miatuz (XVV-XVIII. mendei dagokiena).

Baina, aurrera baino lehen, komeni da historia honetako oinarrizko datu batzuk hona biltzea, berauek baitira Elizako euskal historia bere funtsean balintzatu dutenak.

1. Euskal Herriko eta hemengo Diozesietako erdaldun(dutako) lurraldeen pisua (geografia soziolinguistikoa: Euskal Herriko erdal herria).
2. Erromantzeen presentzia sozial eta ofizialak dakartzan mugak (euskararen ez-ofizialtasuna edo ofizialtasun eskasa).
3. Kanpotiko hizkuntz ezarpen ofizialak, legez nahiz praxiaz: herri-administrazio idatzi erdalduna, erret ordezkari erdaldunak, etab.
4. Euskal Herriko bertako kultur egitura modernoek eskasia, eta kultur profesionalen euskararekiko urruntasuna: Unibertsitateak, eskolak, moldiztegiak...
5. Euskal goi-ikasleen erbesteratzea (Alkala, Salamanka, Paris, Tolosa...), eta, ondorioz, gure Irakasle titulatuak maisugo galduta (atzerriko Unibertsitateetan: Paris, Bologna edo Coimbra-n, adibidez; nazioarteko Ordena Erlijosietan).
6. Klase euskaldun sozialetan sumatzen diren erdal joerak, eta garaiko jende eskolatuen kultur ohitura erdaltzaleak edo «euskaltzale» teorioak.
7. Euskara eskolaraturik eta euskal mintzatzaile alfabetaturik eza: hizkuntzaren eta euskaldungoaren tradizio eskolatu eskasa.
8. Elizan, derrigorrezko latinaren erabilerak jartzen dituen mugak: hau da, Elizak orokorrean duena eta, gurean, hierarkiaren erdalduntasun kronikoak areagotutakoa.

9. Diozesi eta Ordena erlijiosoen inkulturazio-kontzientzia ahula: egitarau orokorrik gabea eta jarraitasunik gabea.
10. Herrietako elizgizonen eskola-prestakuntza apala: Seminarioen eraketa XVIII.a arte atzeratuz joango da, gehienbat arrazoi ekonomiko-engatik.
11. Elizaren kultur ekonomia eskasa, betiere Diozesi aski pobreen bizkar zihoana (argitalpenak beti ziren garestiak) (58).

Oro har esan daiteke, Elizaren hizkuntz jokabidea ezin dela garaian garaiko euskal gizartearenetik guztiz aparte begiratu: gizarteko klase sozialek –elizgizonek gidatuta ere bai, noski– nahiago izan zuten eliz eraikin ederrak jaso, eliz argitalpen pobre, praktiko edo ederrak egin baino. Bestelakorik ere proposatu izan zen, noski, testamentuetan, ondarea eskolaren bat sortzeko utziz, baina horrelakoetan batez ere ikasleengan premiazko eta nahitaezko erdal gaitasunak sortzeko izan ohi zen, ez euskalgintzari laguntzeko.

Dena ere euskaldungoarentzat zama astuna, gaztelania indar betean zeto-rreanean: hemen eta euskaldunen atzerriko zereginetan, Inperioan alegia.

5.1. Eliz euskararen kronologia (1500-2000)

Euskaldungoaren eta eliz Erakundearen arteko hizkuntz harremana hark eta honek, biek, epekatu eta ezaugarritatu dute. Hortaz, bien historiak eduki behar dira gogoan, elkarrengan eten gabeko eragina izan dutelako. Hori go-goan hartuz, ondoko kronologia hau proposatuko nuke:

1. Lehen urratsak (1500-1596).
2. Eliz arauak, eta 1. idazketa-loraldia (1596-1728).
3. Hegoaldeko 1. eliz ekarpen idatzia (1729-1875).
4. Eusko Pizkundeko ekarpenak (1876-1937).
5. Gerraondotik Kontzilio-ondora (1937-2000).

Egituraketa kronologiko honek ahal den neurrian esparru-sozial ezberdinak hartu nahi ditu aintzakotzat (sozial orokorra, elizakoa, politikoa, etab.), eta kulturaren alde ezberdinak ere bai (literatura, hizkuntz politika, eliz mugimendu kulturala, euskararen historia, etab.).

(58) Tellechea Idigoras-ek azpimarratu du Iruñea, Kalahorra eta Baionako Diozesien ekonomia apalarena. Sáinz Ripa-renean begira daiteke inguruko Diozesien artean Kalahorrakoak zuen balioespen ekonomikoa.

5.1.1. *Lehen urratsak (1500-1596)*

XVI. mendean gaude, Ernazimenduan, Amerika aurkitu berria duen gizarte batean, humanistekin elkarriketan (Erasmus bera hurbil dugula), berehala Erreforma Protestantea ezagutuko duen European eta Kontrarreformari ekingo dion Eliza Katolikoan, bi Monarkia lehiakideren artean (eta zerbitzuan); artea eta kultura modernoa ez dira arrotzak Euskal Herrian, eta zenbait euskal herritar hortik zehar dabil arte-lanak ontzen; era berean, Elizako hierarkian bezala armadan, Koroaren Administrazioan idazkari eta eskribau gisa, ekonomia bizkortzen arrantzale, garraiolari, merkatari, teknikari eta konkistatzaile bezala... Mundua zabala da garaiko euskaldunentzat.

Nabarmentzekoa da euskarazko predikuari begira Ignazio Loiolakoaren eta Luku Gotzainaren arteko gutuneriak erakusten duen ardura, eta behingoz hartu ziren erabakiak. Aukera horretan, behintzat, eliz goi-gidari jakitunek gogoan dute Euskal Herrian euskaraz jardun beharra. Erreforma Katolikoaren emaitza izan ziren, prediku-lan berriak (1551-1553) eta lehenengo katixima (1561).

Testuinguru horretan ari ziren, bada, urak mugitzen; baina hortik harago noraino jo zitekeen?

Esan daiteke hiru aldiz behintzat heldu zitzaizkion euskarazko idazketa-lanari, Elizatik nahiz kanpotik: a) Etxeparek lehenengo, bere amodiozko bertsoak eta olerki erlijiosoak eskainiz (Erdi Arotik Ernazimendurakoan zubi eginez), b) Leizarragak bigarren, Biblia itzuliz (Eliza kalbindarraren proiektuaren altzoan), c) eta hirugarrenez, eliz Erankundeak berak, Pastoraltzan lehen urrats xumeak ematean.

Hiru ahaleginok ez zuten, ordea, berehalako segidarik izan, eta ez dirudi Lazarraga kaleratu gabearen aurkikunde berri isolatuak uste hau bere osoan aldaraziko digunik. Elizen mundutik so eginik, Leizarragarena izan zen lanik helduena, osoena, baina Gerrate Erlijioso eta Kontrarreforma katolikoko izozteak eta haizeek eraman zituzten zuhaitz gaztearen fruituak.

Eliz mundu idatziaren euskalduntzea hutsaren hurrengoia izan zen XVI. mendean: dotrinaren bat edo beste. Hala ere, euskal predikuan emaitza hobeak izan genituen, edo behintzat ardura arretatsuagoa jarri zen eremu horretan, eta hauxe da segur aski mende hartako lorpenik onena. Ikusiko dugu zer bait.

5.1.2. *Eliz arauak, eta I. idazketa-loraldia (1596-1728)*

Kontrarreforma eta Barroko katolikoan gaude. Trentoko Kontziliotik badira hogeita hamar urte pasatuak (1562-1596), bildu da hainbat Sinodo Kalahorran bezala Iruñean, baina neurri handi batean hastear dago, oraindik, euskal Elizaren berreraketa eta zinezko inkulturazio linguistikoa.

1596ko data sinbolo erraz bat da: Hegoaldean urte horretakoa dugu Be-
tolatzaren dotrina (*Doctrina Christiana en Romance y Bascuence*, Bilbo), eta
Iparraldera urte berean heldu zen Pedro Agerre, ondoko literatur loraldirako
gizon ardatza.

Bestalde, 1728a dugu Larramendik bere «euskal apostolutza» hasi zuen
urtea (*De la antigüedad y universalidad del bascuence*, Salamanka): geroago
ikusiko denez, Eskola berri baten hasiera, hain zuzen hurrengo urtean agertu
baitzen, gainera, euskal gramatika (*El imposible vencido. Arte de la lengua
bascongada*, Salamanka).

Bi data horien artean zer? Lehen begiratu batean esateko, ezeren gaine-
tik zinezko eliz prosaren sorrera eta lehen goraldia Iparraldean, Hegoaldea kul-
tur garapen horretatik urrun zegoen bitartean. Iparraldeko goraldi horretan bi
epealdi ditugula esango genuke: XVII.eko lehen erdia (Sara-Donibane ingu-
ruetan), eta ondoren, Iraultza arteko segida sostengatua.

Idazleek ez ezik, eliz laguntza ofizialek eragin zuzena izan zuten pro-
dukzio horretan, eta euskara idatziaren historian eliz jendeari zor zaion ekar-
penik ederrenetakoa egin zen orduan. Oro har, eliz Pastoraltzaren zerbitzuko
argitalpenak izan ziren, eta ahalegin horretan euskarazko idazketarako ildo ere-
dugarria iradoki eta landuta geratu zen.

Bi molde ezberdinetan hasiko dira lanak Hegoaldean eta Iparraldean. He-
goaldean batez ere lehen Katekesiari dagozkion erabakiak eta argitalpen gutxi
batzuk ezagutzen ditugu, ofizialki Elizbarrutiek bultzatuak (Kalahorrako Si-
nodalak, 1621). Iruñeko Diozesian Nafarroa eta Gipuzkoako euskal elebakar-
tasun orokorra aintzakotzat hartuz jokatu nahi izan zen (horretaz Gotzain-oha-
rrak errepikatuz doaz).

Iparraldean, ostera, haurrentzako Katekesi zeregin hori ahanzi gabe, hel-
duei eta eremu zabalagoei begira lan egin zen, argitalpenen tamainak eraku-
tsiko digunaren arabera. Zalantzarik gabe, Hierarkiaren sostengua erabakiga-
rria gertatu zen alor horretan. Diozesitarrekin batera, idazle protagonisten
arteana Ordena erlijiosoek ere aurkitu zuten lekurik.

5.1.3. Hegoaldeko 1. eliz ekarpen idatzia (1729-1875)

Josulagun baten inguruan dator egun-argitara aro berri hau, Manuel La-
rramendik (1690-1766) sustaturik, alegia. Agian, inoiz euskararen munduan
ezagutu den gidaritzarik nabariena da Larramendirena, bere bizialdian eta on-
doko mende betean. Hau da garai honen ezaugarrietako bat.

Mugatzat eman ditugun bi daten artean, mugarri jakin bat jar daiteke, jo-
sulagunak Euskal Herritik eta Espainiatik iraitziak izan ziren urtean (1767).
Horren aurreko hogeita hamar urteetan, josulagun gutxi batzuek bideratu zu-

ten Hegoalderako idazketa-eredu berria, Iparraldekoa ezagutzen zuena, baina beregainki jokatuz definitua.

Lagundia erbesteratu zutenetik, Hegoaldeko elizgizonek piztu berria zen lastargia eskuetan hartu, eta gogoz eta lanez eutsi zioten hasitako bideari. Eusko Pizkunderaino luzatu zen hori, luma berriak lanera erakarriz eta idazlanak metatuz. Nahiko maiz, lanok, ordea, ez ziren kaleratu ahal izan idatzi eta berehala, eta batzutan idazleak hil ostean, urteak pasatuta, eman ziren argitara. XIX. mendeko liburugintza, partez bederen, XVIII.eko uzta ere bada.

Azken Gerrate Karlistak eta Hiru Probintzietako Erakunde-krisiak ezarri zuten, euskarazko idatz-produkzioan ere (1875-1876) aro honen azken muga.

Lehenengo ekinaldi hartan josulagunek berek burutu zituzten lanak: Larremendik, Kardaberazek, Mendiburuk. Ondoren, apaiz eta erlijiosoen lagunartea zabalduz joan zen, izan ere garaiko beste ezaugarria hauxe baita Hegoaldean: diozesitarren eta fraideen aldi bereko produkzioa. Izenak errenkan datoz: Mogeldarrak, Añibarro, Gerriko, Astarloatarak, Frai Bartolome, Lizarrraga, Zabala, Uriarte, Lardizabal...

Esan beharra dago, bestalde, eliz gaiez idazteaz gain euskararen inguruko lanak sortzen direla garai honetan: josulagunek euskararen izenona, *corpus*-aren ezagumendua (hiztegi eta gramatika) eta eliztarren artean ere hizkuntzarekiko kontzientzia eta estimua landu zituzten. Bere urak Eusko Pizkunderaino zabalduko zituen olatua izan zen hau, batzuetan euskararen *status*-a ere hobeharrekoa zela iradokiz.

Hegoaldean lehenengo aldiz mende askotan, kristau euskaldunak beren fedez zer irakurri izaten hasi ziren hamarkada haietan, eta herrietako apaizek liburu ongi hornituak eskuratu ahal izan zituzten beren predikua aberasteko.

5.1.4. *Eusko Pizkundeko ekarpenak (1876-1937)*

«Eusko Pizkundera» deitu izan duguna, batez ere gertabide sozial orokorra da, ez Elizara eta ez literaturara bakarrik bildua.

Iparraldean bertatik bertara eta lehenagotik ezagutzen zituzten Iraultza politikoaren ondorioak (han oso bizirik ageri zirenak) Hegoaldera ere iristen dira, azkenik. Bizpahiru gerra ere galdu dira, Foruak defendatzen; Industri Iraultza eta inmigrazioa iritsi dira Euskal Hegoaldera, eta abertzaletasunak hartu du bere bidea eta indartuz doa. Hori baino zerbait lehentxeagoa (1862), Hiru Probintziek badute, gainera, beren Diozesia (Gasteiz), alboetako zenbait eskualde oraindik hortik kanpo izan arren.

Iparraldea eta Hegoaldea bi inguru politiko ezberdinei erantzun beharrean aurkitzen dira: Hexagonoan, III. Errepublikako eztabaida politiko-erlijiosoari,

eta Penintsulan Cánovas-en Izanberritze alfonsotarrari. Bietan ere, elizgizonek ez dute beren ekimena moteldu nahi, eta euskaltzaletasun abertzaleak eztenkatuta ere bai, Elizako euskarazko zerbitzuen indarberritzeari ekiten diote.

Gasteizko Sinodoan bezala (1884) Baionako Diozesiko une ezberdinetan (1910, 1921), euskararen gutxieneko eliz erabilpena behinik behin ofizialki segurtatu zen, predikuan eta katekesian, baina, zorionez, praktikan Elizako erabilera idatziaren arazoa ahanzi gabe.

Idazle eliztarrak agertu eta estimatu ez ezik, eliz elkarte euskaltzaleak ere sortu ziren Diozesietan, ofizialak edo ez hain ofizialak: Jaungoiko-Zale, adibidez, Bizkaian. Elizgizonen euskal gogoia bizkor ari da, eta eliz barneko ekimenekin batera (Kristau Ikasbideak berritzea, Apaizgaitegietako euskal eskolak, argitalpen pastoralak, etab.), eliztarrek garaiko euskal kulturgintza orokorrean ardura eta balio handiko lanak burutuko dituzte batzuetan: Azkue edo Tx. Agirrek Euskaltzaindian (59), euskararen sustapen sozialean Aitzol-ek, bertsolaritza birdefinitzen (M. Lekuona), etab.

Elkarren lana osatuz eta aurrekoei segida emanez, euskarazko eliz kazetaritza abian jarri zen Baiona, Donostia, Bilbo eta Iruñean. Klero diozesitarren ekarpena handia da, eta inoiz edo beste laikoekin elkartuta jardungo dute.

Ordena Erljiosoak ere saiatu ziren XX.eko lehen laurdenean euskal kazetaritzaren eremu hori abiarazten, aldi berean beren eliz elkarteetako laguntzako eliz liburuak idatziz. Azpimarratzekoa da 1936ko gerra-aurreko batzuen ekarpena (josulagun, kaputxino edo karmeldarrena, adibidez).

Oro har esan daiteke aro honetako Hegoaldean hizkuntzarekiko ardura pastorala ez ezik kulturala ere indartu egiten dela elizgizonen artean, eta Elizako zenbait sektore kezkatik adi-adi begiraten diola inguruan garatzen ari den euskalgintzari. Iparraldeko apaizeriak bere tradizioari segida duina ematen dio, eta lehenengo aldiz du aukera Hegoaldeko indar euskaltzaleekin elkartzeko (Hendaia, Hondarribia: 1901-1902; Euskaltzaindia, 1919).

5.1.5. *Gerraondotik Kontzilio-ondora (1937-2000)*

Bi epealdi nabari eman behar dira hirurogei urte horietan: gerratik Kontzilia doana, eta Vatikanoko II.etik mendearen bukaera artekoa. Lehen tarte hartan, Hegoaldean Espainiako politikak ezartzen ditu baldintzak; bigarrean, ostera, batez ere Eliza barruko bilakaerak agintzen du Euskal Herriko Elizan ere, eta beronen euskaltasunean. Iparraldean 1939-1945.eko gerratik Kontzi-

(59) Erljiosoaren Euskaltzaindiko lanaz: ARANA MARTIJA, J. A. (2004): «Erljiosoak Euskaltzaindiko jarduerara eta bizitzan», in: Intxausti 2004: I, 317-320.

liorainokoa batasun bat da, eta ondokoan, Hegoaldeko arazo eta irtenbide berak ditu Iparraldeak ere.

Penintsulan, gerrako etena (1936-1937) gogorra gertatu zen, oro har, euskal kulturarako, eta baita Elizako euskaltzale ekintzaleentzat ere, Diozesietan bezala Ordena Erlijosietan: ez zen falta izan hildako eta afusilaturik, ezta erbesteraturik ere. Kanpora joanak sakabanatuta, eta barruan geratutakoak, lokarri motzez harturik.

Lehenengo hamar-hogei urteetan ez zen samurra gertatu gerra-aurrean hasitako bideari berriro ekiten: Seminario eta eliz Ikastegietatik erabat desagertu zen euskara, argitalpenak itxi egin ziren, euskal idazle eliztarrek ez zuten izan idazlanak argitaratzerik, etab.

Predikua bera ere erabat gaztelaniaz ezarri nahi izan zuen Gobernuak (1938) (60), baina herri handigoetako lehen estualdien ondoren, partez bederen birbideratu ahal izan zen arazoa Gasteizko Diozesian.

1920etan sortutako dotrina normalizatupei bidea moztu egin zitzaizen berehalako gerra-ostean, ortografia eta testu zaharrak ezarriz. Predikuan bezala katekesian, euskararekiko gobernu-giro ofizial zitalak bere higatze-lana egin zuen, noski; baina herrietako –batez ere txikienetako– euskarazko egoera zaindu ahal izan zen. Herri-misioen geraldikoan, 1955-1965.etan, euskarak hiri eta herri handienetan galdu bazuen ere, txikiagoetan misiolari herritarrek euskaraz lan egin ahal izan zuten.

1950etik aurrera (frantziskotar eta karmeldarrek egin zuten lehen ahalegin emankorrena), aldizkariak eta zenbait liburu argitara eman ahal izan ziren, eliz elkarten zerbitzurako; urte batzuk geroago datoz josulagunak eta kaputxinoak.

Kontziliara heldu aurretik, Elizako zenbait indar euskaltzalek lortu du eliz euskarari gutxi-asko bere betiko leku mintzatua ematea, baina idazki ofiziale-tan apenas duen lekurik euskarak, eta gerra-aurreko eliz garapen idatziari (eliz goi-literaturari) ezarri zaizkion trabak ezin gainditurik dabil eliz jendea.

Hala ere, apaizgaitegietako belaunaldi gaztea prest ageri da (1956...) bere ahotsa jaso eta eliz euskalgintza bultzatzeko, filosofian, teologian eta zernahi moldetako eliz zientzietan.

Vatikano II.a gertatu zen XX. mendean euskarak Elizako bizitzan presente izateko muntarik handieneko aukera: zinezko bihurgunea izan zen bera. Eta hori bi arrazoiengatik, gutxienez: proposamen teologiko berria zelako (ireki eta aldakorragoa), eta hizkuntzei, latina albora uzteko erraztasunarekin,

(60) INTXAUSTI, J. (2000): «Euskararen erabilpen-debeku eta arauak lehen Gobernu frankisten eliz politikan (1937-1940)», in: Ormaetxea et al. (2000): *Txillardegia lagun-giroan*. Bilbo: UEU. (193-230. or.).

Liturgia osora eta eliz zeregin guztietara iristeko legezko abagunea eman zielako.

Handik honako historia da Euskaltzaindiko biltzen garen jardunaldiotan aztertu nahi izan den hizkuntzaren eliz iragana (itzulpenak, azalpen ofizialak, urratsez urrats egin den euskalduntzea, argitalpenak, etab.).

Ondoren, aipatu ditugun aldi horietako bi atali dagozkienak jasoko ditugu hemen: «Lehen urratsak», *Eliz literaturaren aurrekariak* aurkeztean, eta «Eliz arauak, eta 1. eliz ekarpen idatzia», *Eliz literaturako lagin bat: Iparralde*-z jardutean.

Lan honetan ez ditut aurkeztuko Elizaren euskalduntze erlatiboan protagonista izan diren pertsonaia (61) eta taldeak (62) (nahiz eta zertxobait esango dudan, azalpenak eskatzen didan heinean). Hemen batez ere emaitza behinena gogoratuko ditugu: lege eta arauak, ideiak, portaera linguistikoak, argitalpenak, etab. Hautatu dugun gaiari jarraikiz, erreforma protestanteaz ez da esango deus orrialdeotan, nahitaez aipatzekoa izan arren (63).

5.2. Eliz literaturaren aurrekariak (c. 1530...)

Euskal literaturaren historia bitan banatuta ageri da, eliz euskararen iragana bezalatsu: Hegoaldea / Iparraldea. Bidasoaz gora, 1545ean ustekabeko lehenengo euskal liburua agertu zitzaigun, bat-batean; bazirudien aurrekaririk gabe zetorrela, ingururik gabe.

Baina, zerbait lehenago eta ondoren, badakigu Hegoaldeko kristau kezkatuen artean eliz erreformazaleek euskara zegokion tokian jarriz lan egin nahi zutela behintzat, eta lehentxeago edo geroago euskara mintzatuari ez ezik idatzitari ere bide eman beharko ziotela. Hona horren guztiaren zantzu batzuk.

5.2.1. Trento bukatu aurrekoak (a. 1563)

Han-hemengo gertakari solteek (eta batzuetan elkarrekin lotuek) euskarekiko jarrera eta gogo berriak pizten ari zirela emango ligukete aditzera (c. 1530-1563).

(61) Idazle eta protagonista pertsonalak Villasante-ren lanean bilduta daude oro har: VILLASANTE, L. (1961): *Historia de la literatura vasca*. Bilbao: Sendoa.

(62) Elizako taldeez ere ari den lan honek lagun dezake: INTXAUSTI, J. (1998): «Talde euskaltzaleen garapen historikoak (XVI-XX. mendeak)», in: INTXAUSTI, J. (ed.) (1998): *Hizkuntzen aldeko mugimendu sozialak. Donostiako Udako XII. Ikastaroak. 1993ko Uztaila*. Bilbo: ehu. 17-56.

(63) INTXAUSTI, J. (1995): «Leizarraga eta leizarragatarrak (1563-1571), Erreforma-Kontrarreformaren ilun-argitan», in: RIEV. XL, 1995, 119-160.

Ernazimenduak hainbat hamarkadatan bere ibilaldia bete du, eta ez da erabat arrotza gurean. Hastapenean, Koroa irekita ageri zaigu Humanismora, eta Erasmok, adibidez, buru eta bihotz asko irabazi ditu Penintsulan (1534a arte, eta geroago ere); bestalde, Trento aurreko Karlos V.aren erreforma-zale-tasunak lagunduta badago gogorik Eliza berritzeko. Urrunago (urrunago, diot, zeren Joana Albretokoaren erreforma-asmoak jaiotzeke baitaude), Erreforma Protestantek berak ere ez zuen, artean, bere azken hitza esan.

Euskal Herrian gertaera esanahitsuak ditugu, gainera: Iruñeko kalonjeek Gotzain euskalduna eskatzen diote Karlos V.ari (1539), Jesusen Lagundia sortu da (1539) eta laster dei egingo zaio Euskal Herritik (1551), Oñatin Unibertsitatea eraikitzen du Mercado Zuazola-k (1540), Etxepare bere liburua idatzi eta argitaratzera doa (Bordele, 1545), euskal jatorriko Gotzain bat dator Kalahorrara (1545), San Ignazio harreman zuzenaren dago Kalahorrako Gotzain honekin (1545-1553), Enperadoreak Joan Zumarragakoa Gotzain (1533) eta Artzapezpiku (1547) aukeratu du, eta hiltzean (1549) Arantzazu eta Durangora bidaliko ditu honek bere liburua (Erasmus barne); Trento-koari bide egiteko, Sinodoak ospatuko dira (horietako bi Gasteizen: 1546, 1553).

Izena eman gabe aipatu dudan Kalahorrako Gotzain horrek garrantzia du hemen: *Joan Bernal Diaz Luku* da bera (Juan Bernal Díaz de Luco, 1495-1556), orduan eta denbora luzez euskal pastoraltzaren aldeko sustatzailerik finena. Eta hemengo bere Gotzainaldiko epe laburrean bizkorki mugitu zena.

Sevillan jaioa zen bera, elizgizon baten (aita subdiakonua zuen) eta Luku herriko Maria Lekeitio-koren haurra (1495). Ez dakigu euskararik zekien ala ez, baina segur aski ez zitzaion hizkuntza hau arrotza gertatzen. Kalahorrara etorri eta berehala Gasteizen egin zuen egonaldi eta Sinodo bat, Kalahorran bertan egiteko partez. Bizkaira ere egin zuen Bisitaldi sonatu bat, arazo zaharrak bideratzeko. Luku intelektual eta kanonista sonatua izan zen, eta Indietako Kontseilu Gorenekoa, Karlos V.ak Trento-ko bere Gotzain-taldea osatzeko deitu zuena. Hainbat argitaraldi izan zuten beste lanen artean, Lukuren *Practica criminalis* zeritzanak (1543) 26 edizio ezagutu zituen XVI.en mendean. Luku 1556an hil zen, eta maite zuen amaren sorterrian ehortzi zuten azkenik, Arabako Luku herrian (gaur egun ere hango elizako aldare aurrean ikus daiteke haren hilobia) (64).

Luku-ren biografia eta historia intelektuala hurbilenetik aztertu duen Tomás Marín-ek zera idatzi du (65):

(64) Biografia pertsonala eta eliztarra, idazlea eta kanonista, Trentoko gurasoa, zaletasun linguistikoak, Kalahorrako Gotzainaldia, San Ignaziorekiko harremanak eta pastoraltza euskaldun baten aldeko apustua ezagutzeko: INTXAUSTI, J. (1996): «Euskararen Eliz erabilpena eta Luku Gotzaina (1545-1556)», in: *Sancho el Sabio*. VII. 1997, 243-274. Orain, Gotzainaldiari buruz: Sáinz Ripa 1994-1997: III, 219-244.

(65) MARIN, T. (1952): «La Biblioteca del obispo Juan Bernal Díaz de Luco (1495-1556)», in: *Hispania Sacra*. V, 1952, 267.

...además de obispo, Padre de Concilio y Consejero de Indias, fue jurista eminente teórico y práctico, versadísimo en teología y ciencias eclesiásticas (...), profesor de lenguas clásicas y cultivador de la historia, escritor fecundo, buen literato y sabio de vastísima erudición un poco al modo de aquellos humanistas coetáneos suyos que llegaban a disertar de omni re scibili.

Ignazio Loiolakoa eta Luku adiskideak izan ziren, bata Lagundiaren etorkizunaz eta bestea Euskal Herriko Pastoraliza hobete batez interesaturik zeudelako batik batik. Tarteko harremanetan eskutitz-multzoa sortu zen (1545-1552), eta Lagundiaren Erromako Artxiobotan gordeta geratu ziren geroztik gutun haiek. Erabilitako arazoetan lan pastoralarena dago tartean, euskarazkoa ere mintzagai dutela.

Une hartako gure eliz pertsonaia giltzarri hauen kezkek ezagutzea merxiz du, 1550eko inguru haietan euskarari sortzen ari zitzaizkion aukera berrien albisterik izateko. Honela diote hautatu ditudan atal hauek (66):

Y como yo sé quán sancta y sana es la [doctrina] que enseñan todos los de la Compañía de V. m., ternia por gran felicidad, si V. m. encargase á alguno ó algunos della, que me ayudasen á doctrinar el Obispado. Y por esto, cuan afectuosamente puedo, le pido por merced, que haga tan gran limosna á aquella tierra, y á mí tan gran caridad y socorro spiritual, que me embie alguno de sus compañeros, que me ayude, espeçialmente de los bascongados; pues V. m. sabe bien quánta nesçesidad tiene aquella tierra, donde se habla esta lengua, de buena doctrina [...]. Y pues V. m. en ley de charidad deue más á aquella tierra que á otra alguna, justo es que no falte en esto, espeçialmente en tiempo que el Prelado della la pide y desea. [1545ekoa da gutuna. Azp. nirea].

Yo creo bien que V. m. no tiene olvidadas las ánimas de su naturaleza [jatorri berekoak, alegia]; pues entre las otras de todo el mundo (de cuya saluación tiene mucho desseo) tienen estas particular razón para que V. m. se acuerde de ellas, mayormente estando tan ynformado, como está, de la gran necesidad que en aquella tierra ay de doctrina, y de la imposibilidad que ay para que allí se pueda plantar, sino por personas naturales de la mesma lengua, y de la falta de eclesiásticos vascongados [euskaldunak, alegia] que puedan y quieran aplicarse á predicar por aquella tierra. Y aunque yo tengo todo esto por cierto, por lo que en ello me va no puedo dexar de tornar á encomendar a V. m. que, por amor de nuestro Señor, no pierda el cuidado de hazerles bien [...], pues no ay en el mundo prouincia á quien sea tan obligado; y es cosa justa que ganen aquellas ánimas en auer nuestro Señor criado en sus tiempos vn varón de tanta charidad y zelo, natural de la misma tierra. [1551koa da gutuna. Azp. nirea].

Muy gran merced recibiré que scriba V. m. al doctor Araoz [josulagunen hemengo Aita Probintzialari] y al duque [Frantzisko Borjakoari], para, quando fuere venido, que tengan particular cuydado de hazer ocupar los clérigos, que

(66) Monumenta historica SI / Epist. Mixt. I, 210-211; Epist. Mixt. V, 720; Epist. Mixt. V, 755-756.

tuieren doctrina, vascongados, en predicar en su lengua las más vezes que pudieren, y repartiéndose por la tierra, pues sabe V. m. la necesidad que ay en ella de doctrina, y la falta de personas que se puedan y quieran ocupar en ello. [1552koa da gutuna. Azp. nirea].

Hortaz, argi dago Kalahorrako Gotzaina, Hegoaldearen parte on bat hartzen zuen Diozesiko Burua, euskara aintzakotzat hartuz ari zela pastoraltza egitarautzen: premiazkoa ikusten zuela predikua euskaraz ematea, kalitateko predikua, elizgizon prestatuak erakarriz (adibidez, Frantzisko Borja-koa Oñatin egongo zen 1551-1552.etan, eta Bergaran eman zuen bere lehenengo Meza).

Garaiko «euskaltzaletasunean» (betiere euskaltzaletasun pastorala, noski) Luku ez zen bakarrik aurkitu, eta Ignazio Loiolakoaren eta josulagunen lan-kidetzatza izan zuen herrietan misioak euskaraz emateko.

Ez ziren bakarrak. Euskal goi-hierarkiako zenbaitek sentiberatasun berria erakutsi zuen hamarkada haietan hizkuntzarekiko; Mallea-k gogorazazi zigun Zumarraga Artzapezpiku durangarraren zaletasun bera (67). Esan behar da, gainera, 1530.eko hamarkadaz geroztik behintzat harreman pertsonalak ere izan zituztela Lukuk eta Zumarragak (hemen, bide batez bada ere, ezingo da ahantzi Zumarraga-ri zor diogula Etxepareren aurretik ezagutzen dugun testu zaharrik luzeena: 1537ko gutuna) (68).

Zumarragak Mexikon ere ikusi zuen bezala, zinezko kristauarte egiteko premiazkoa zen herritarren hizkuntzei Elizan eremu berriak ematea. Galduta dugu 1561eko S. Eltso-ren *Dotrina Christiana... en Castellano y Vazcuence hura* (Iruñea) (69), ondoko hamarkadetan ikusiko dugun ardura kateketikoaren aitzindaria; baina urte bertsuetan hasi eta XVII.ean barrena Arabako Lautadako pastoraltzan sumatzen dugun euskararen presentzia agirizatua hor dago, hain zuzen bide batez lekuko horiek balio izan diote M. Portilla-ri eskualde horretako hizkuntzaren erro sozial irmoa baieztatzeko (1556-1557, 1565-1569, 1607, 1614) (70). Nahitaezkoa zen, nonbait, Trento-ondoko zeregin berrietan ere herritarrekin Araban euskara erabiltzea.

(67) MALLEA-OLAETXEA, J. (1992): «The private Basque World of Juan Zumarraga, first Bishop of Mexico» in: *Revista de Historia de América*. (IPGH, México). 1992, n. 114, 41-60. Gainera, ID. (1988): Juan Zumarraga. *Bishop of México and the Basques: The Ethnic Connection*. Reno: Basques Studies Program. [Argitaragabea]. Ik., azkenik, *Euskera*. XXXIV, 1989-1, 311-319.

(68) OTTE, E. (1979): «Juan de Zumarraga vasco», in: *Les cultures ibériques en devenir: essais publiés en Hommage à la mémoire de Marcel Bataillon (1895-1977)*. Paris: Fondation Singer-Polignac. 489-496.. Ik. *Euskera*. XXVI, 1980, 4-14.

(69) VINSON, J. (1891): *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque*. Orain: Bilbao: Caja de Ahorros Vizcaína, 1983. 5. or.

(70) PORTILLA, M. (1979): «Datos y noticias sobre el vascuence en Alava (siglos XVI y XVII)», in: *Norte Express. Extra. Fiestas de la Virgen Blanca*. 1979: 56/50 [sic].

5.2.2. Kontzilioaren arrastoan (Hegoaldea: c.1563-1728)

Gatazka erlijioso eta politikoei aurre egin beharrean aurkitu zen Euskal Herria XVI. mendeko bigarren erdialdian: gerra erlijiosoak Iparraldean, Monarkia espainolaren politika kontrarreformista Hegoaldean. Gerra haiek ekarritako hondamendiaren golkoan itoko da euskal Eliza kalbindarraren proiektua: Leizarraga eta bere lankideek lana burututa, argitara emanda utzi zuten (1571), baina hedatzeko tresna politiko ofizialik gabe (1572: San Bartolome Gaua).

Trentoko Kontzilioa bukatu da (1563), eta erreformarako arauak eman dira. Hemen, Euskal Hegoaldean, Erret Zaingoak (azken buruan, Erregek berak, «Estatu-arazotzat» jo ditzakegunetan behintzat) eta Gotzainek gidatu beharko dute berori, Aita Santua urrun baitago eta Felipe Erregea biziki interesatua (1556-1598).

Hasteko, Diozesien barruti geografikoak aldatuko dira, Iruñea eta Baiona arteko mugak birmoldatuz (arriku protestanteari aurre egin nahiez dela esaten da) (71), Obserbantzia deituriko adar erreformatuen bidez Ordena Erlijiosoak Koroaren politikari hertsiaigo lotuko dira (72) eta berorien Probintziak Gaztela aldera eraman (Nafarroa izango da galtzaile nabarmena) (73). Guztientzako abia-unea urte berean jarri zen: 1567.

Ondoren, Kontrarreforma itogarria nagusituko da. Ez da erraza jakiten zenbateraino baldintzatu zuen horrek euskararen eliz erabilera orokorra, eta batez ere espero zitezkeen garapen berriak.

Garbi dago euskarazko Biblia katolikoaren prestakuntza ez zela egon orduko lehentasunen artean; era berean, alor kateketikoan Pio V.aren *Catechismus Romanus* mardula (1566) ez zuen inork euskaratu... Hala ere, bazen munduan euskaraz ere bazekien teologo, moralista eta legegizonik; hori bai, dena esan behar da, gehienak erbestean zebiltzanak eta, lan, latinez edo gaztelaniaz lan egiten zuten. XVI. hartan euskarazko gure uzta Pio V.aren hura askoz ere laburragoa izango zen: Betolatzaren *Doctrina Christiana en Romanze y Basquenze* (Bilbo, 1596) (74).

(71) Goñi Galarraga 2004: 85-92.

(72) Azalpen orokorra: GARCIA ORO, J. (2004): «Conventualismo y Observancia. El proceso de las Reformas religiosas en el País Vasco y en Navarra, durante el Renacimiento», eta frantziskotar komentutarren kasua: FERNANDEZ-GALLARDO, G. (2004): «La supresión de los franciscanos conventuales en Navarra (1566-1567)», bi idazlanak: Intxausti 2004: 555-567, 598-808.

(73) García Oro 2004: 561-563. Frantziskotarrei buruzKO xehetasunak: URIBE, A. (1996): *Provincia franciscana de Cantabria. II. Su constitución y desarrollo*. Arantzazu: efa. 75-88.

(74) Bi/hiru hizkuntzen artean nolako aldea izan genuen ikusteko: AZURMENDI, J. (1985): «Irakaskuntza eta pentsamendua Euskal Herrian», in: INTXAUSTI, J. (ed.) (1985): *Euskal Herria*. Arantzazu: Jakin/Caja Laboral. I, 357-386; berezikiago: 362-369.

Hain zuzen, Kristau Ikasbidearen hau izango da euskal Sinodoek berezi-kiago zaindu nahi izango duten eremua, baina, horra pasatu aurretik, beste puntu jakingarri bati eman behar diogu begiratu labor bat.

5.2.2.1. Ordena Erlijiosoak

Orain arteko honetan Diozesiak aipatu ditugu gehienbat; baina Ordena Erlijiosoen sarea ongi eta aspalditik errotuta ageri zaigu XVI. mendeko Euskal Herrian. Are gehiago, 1450 eta 1650 artean Eskeko Ordenek eta Jesusen Lagundiak sare hori hertsiago harilduko dute euskal Kostaldeko Herrialdeetan, Bizkaian lehenengo eta Gipuzkoan gero. Komentuak, predikari-etxe ez ezik, zenbait kasutan, Ikastetxe ere bilakatuko dira, eta, atzekoz aurrera nahi bada, josulagunen historia irakasleena batik bat eta, ondoren, predikariena izango da (75).

Ez da, artean (XVIII.ean Kardaberaz-ekin bezala), haurren euskarazko eskolatzearena aipatuko, baina badakigu Kristau Ikasbidea euskaraz ematen jardun zutela lehen josulagunek (1554) (76), eta predikuarrena hasieratik bertatik izan zela zeregin ongi zaindua.

XIII.az geroztik finkatuta zeuden Eskeko Ordenetan XVI.ean aurkituko ditugu euskarazko predikarekiko ardura adierazten duten agiriak. Komentu berriak sortu edo berrantolatzean, fundatzaileek eta erreformatzaileek, baldintza jakin batzuek jarri ohi zituzten (lehen kasuan *capitulaciones* eta bestean *estatutos* deitzen zirenak).

Frantziskotarretan bada honelako testuetan euskarari dagokionik, eta deigarrietakoa Arrasateko komentuari Joan Araotz fundatzaileak eman ziona dugu (1579). Araotz-ek euskararen eskakizuna kargudunen izendapenarako baldintza bezala aipatzen du (erreguzko baldintza bazen ere) (77):

Item digo que es mi voluntad y deseo que el Rector Guardián de dicho Colegio sea en todo tiempo Religioso que sepa hablar y predicar en nuestra lengua Bascongada, porque su doctrina puede hacer mucho fruto en la villa y su comarca en servicio de Dios y beneficio de los fieles cristianos naturales de ella.

(75) Frantziskotarren kasua: INTXAUSTI, J. (2004): «Frantziskotarren Euskal Herriko historia», eta PINEDO, I. (2004): «Jesuitas en el País Vasco / Navarra», in: Intxausti (ed.) 2004: 353-354 eta 574-577. Era berean: Uribe 1996: 290-310. Fraidegaien prestakuntzarako Ikastegiak ez ezik herritarrentzako Eskolak ere izan zituzten frantziskotarek. Josulagunen historia Malaxetxebarriak eman zigun: MALAXECHEVARRIA, j. (1926): *La Compañía de Jesús por la instrucción del País Vasco en los siglos XVII y XVIII*. San Sebastián: Libr. e Impr. San Ignacio de Loyola.

(76) Malaxechevarria 1926: 33.

(77) INTXAUSTI, J. (1990): *Euskara, euskaldunon hizkuntza*. Vitoria-Gasteiz: Eusko Jaurilaritza. 82-83 (Ik. Arrasateko hau ez ezik Zarauzko komentuko agiri-faksimila ere, testu transkribatuekin batera).

Pido y suplico a los muy Reverendos Religiosos Padres Definidores y Capítulos Provinciales de ella, e inter capítulos, que provean siempre de Rectores Guardianes de este Colegio a Sacerdotes Religiosos de esta nuestra antiquísima lengua Bascongada, [...] y si no lo pudiesen hacer cómodamente, no les obligo a ello, pero tórnoles a suplicar lo mesmo, dexando por mi equidad en sus manos lo que yo tengo en las mías [Azpm. nirea].

Erlijosoen euskal predikuaren ardura honek, zalantzarik gabe, XVIII. mendearen eman zituen emaitzarik onenak, josulagunen artean eta batez ere frantziskotarretan (Zarautz, 1746-1840) lehenengo, eta beste Ordenetan (karmeldarretan, adibidez) berehala. Badirudi Diozesiek, beren aldetik, ahalegina Katekesi mundura zuzendu zutela bereziki, predikuarena errazegi fraideen eskuetan utziz (78).

5.2.2.2. Kalahorrako Sinodoak eta euskal katekesia

Kalahorran bezala Iruñean Sinodo ugari bildu zen XVI-XVII.etan, baina ez zuten izan maiztasun bera eta ez ziren bildu erregularitasunez: Kalahorran, adibidez, 16/17 Sinodo dauzkagu XVI.lean, eta 4 bakarrik XVII.lean. Sinodo guztiek ez zuten pisu bera izan, batzuek arlo ekonomikora mugatu ziren, eta ez zen egin beti Konstituzio edo Arau Sinodotarren argitalpen inprimaturik, eta honelakorik egin zenean, Sinodo bakoitzaren aurretik indarrean zeuden Arauak ere jaso ohi zituen edizio berriak (79).

Guri dagokigun honetan, Kalahorra-ko Arau Sinodotarren bi edizio ditugu aintzakotzat hartzekoak (1621ekoa eta 1700ekoa) (80). Euskarari dagozkion izenburuak bakarrik ekarriko ditugu hona (81):

CONSTITUCIÓN X. *Que los Prelados hagan imprimir cada año Doctrinas Christianas, en language acomodado a las Provincias.* [Pedro Manso-ren Araua da hau, 1600].

CONSTITUCIÓN XI. *Dase forma de cómo se han de hazer los Cathecismos de Doctrina Christiana en Vaquence, para que pueda aprovechar en las Provincias Vazcongadas.* [Pedro de Lepe-ren Araua da hau (1698), eta 1700ean lehenengoz inprimatua].

(78) Ikus Sáinz Ripa 1994-1997: III, 84, 334, 384-385.

(79) Arau Sinodotarren segidakotasun horren zenbatekoa ezagutzeko ikus, adibidez: Sáinz Ripa 1994-1997: III, 357, 389, 500.

(80) Pedro González de Castillo Gotzainak argitara emandakoa: (1621): *Constituciones Synodales del Obispado de Calahorra y La Calzada*. Madrid: Viuda de Alonso Martín. Pedro de Lepe Gotzainari zor dioguna: (1700): *Constituciones Synodales antiguas, y modernas del Obispado de Calahorra y La Calzada*. Madrid: Antonio González de Reyes. Ik. faksimilean azalak eta zenbait testu: Intxausti 1990: 81-82.

(81) Testuak Rementeriak osorik emanda: Agirrebaltzategi/Amundarain 1975: xviii-xix.

CONSTITUCIÓN XII. *Que en la tierra Vazcongada los Sermones sean en Vaz-quence.* [Pedro Manso-ren Araua da hau, 1600].

Aurrekoen erabakiek eta praktikak erakutsitakoa osatzen duen Lepe-ren Arauak honela dio (1698ko Sinodokoa da) (82):

Don Pedro Lepe, en Logroño, año de 1698. Es nuestro ánimo que la Constitución antecedente [X.a alegia] se observe como sana, y saludable, en quanto ser pueda. Mas aviendo mirado con atención todas las cosas que pueden ayudar à este santo intento en las Provincias Vazcongadas, hallamos que no es fácil dar impresso texto, ó explicación de Doctrina Christiana, que uniformemente pueda servir en todas las tierras, en donde se habla este Idioma, por la mucha diferencia que ay del Vazquence de unos lugares à otros, según la mayor o menor distancia, que entre ellos ay, de la fuente, y origen de la lengua Vazquence: de donde nace, que en unos pueblos no se entiende aquella lengua perfectamente, la qual en otros es usual, y materna. Y para dar forma con que todos tengan explicación conveniente de la Doctrina Chritiana: Ordenamos y mandamos, s.s.a. que se haga una breve explicación de ella, por persona docta, en cada una de aquellas partes, en donde es común, y sin óbice alguno el Idioma Vazquence: y esta se comunique a los Curas de aquella circunferencia, en donde se habla el Idioma, con aquel uso de voces. Lo qual encomendaremos à personas inteligentes, y de doctrina: que sin duda alguna las ay en el Vazquence. Y hablamos de experiencia, por haver encontrado en todas partes Sacerdotes con caudal de Sciencia, muy competente para enseñar a otros. Y el quaderno, que en cada parte se hiziere, fácilmente se puede dar à la imprenta, para la mayor facilidad en la comunicación.

Hauek izango ziren, 1862a arte, Kalahorrako Diozesian indarrean egon ziren Arauak. Hirurak dira interesgarriak, baina Lepe-rena areago, euskalkieiei erreparatzen dielako eta elizgizonen prestakuntzaz dioenagatik. Lepe hau ez zen maingua.

María Moliner-en gatzelaniazko hiztegiara joaten bazarete, esaera zahar hau aurkitu ahal izango duzue: «Sabe más que Lepe», edo «Sabe más que Lepe, Lepijo y su hijo», eta hiztegiak, errakuntza kronologiko batekin bada ere, berorien esanahia eta historia azaltzen dizkigu: ‘ser muy astuto’ esan nahi omen du, eta «del n. de D. Pedro de Lepe, obispo de Calahorra –siglo XV–, famoso popularmente por su sabiduría» omen dator esaera. XVII.ean Kalahor-rrak izan zuen Gotzainik baliozkoena izan zen agian.

Aipatutako Pedro Manso 1593.1612), Pedro Gz. de Castillo (1614-1627) eta Pedro Lepe (1686-1700) Gotzainen albisteak biltzeko Sáinz Ripa-ren liburura jo behar da (83). Kristau Ikasbideak (‘dotrinak, katiximak’) argitaratzea eta predikua egokiro antolatu eta zaintzea guztiz premiazkoa zen garai haietan, fededunen beharrei eta klerio diozesitarraren ezinei aurre egiteko, izan

(82) Constituciones Synodales 1700: 126-127. or.

(83) Sáinz Ripa 1994-1997: III, 327-364 (P. Manso), 369-396 (P. Gz. de Castillo) eta 485-504 (P. Lepe).

ere herrietako apaizen prestakuntzak ez baitzuen ematen, orokorrean eta Seminario faltaz, Lepek bere Arau Sinodotarrean aipatzen dizkigun gutxi batzuen maila onik. Seminarioaren eratzea atzeratuz joan zen luzaro, Kalahorrakoa 1781ean eraiki zen arte (84). Hutsune horren ondorioz nabaria zen apaizeriaren kultura apala (85).

Arauk arau, oraindik ere jakiteko egarriz gaude lege haiek eliz burubide praktikoan nola bete ziren. Rementeria-k eman zigun argitara euskal Kaxiximen historia, bere azterlan zabalago baten laburpen gisa, baina azken hau, uste dudanez, bere osoan ez da kaleratu. Rementeria «Euskal «Kristau Ikasbideen» historia laburra», *Kristau Bidea* izenburuarekin argitara emandako «Nimegako Katekesi Institutuaren» (Herbehereak) liburuko hitzaurrea da (86).

Rementeria dotrinen ugaritasunaz mintzatzen da. Euskaraz argitara emandakoek Ripalda (1591) eta Astete-renak (1599) izan zituzten jatorrizko testu edo iradokizun. Asteterena 30 aldiz baino gehiagotan eman zen argitara; Ripalda, gutxiago (87). Zalantzarik gabe, euskal argitalpenen historian ugariena izan dena dotrina hauena da (88).

5.2.2.3. Iruñeko Diozesian

Sinodoekin edo Sinodoetatik kanpo, Nafarroan ere Iruñeko Diozesiak ez zion ez-ikusi egin aurrean zeukan gizarte euskaldunari, Jimeno Jurio-k «Política, religión y lengua en el siglo XVI» kapitulu batean erakutsi digun bezala (89). Baina kosta zitzaion ondo! Rojas y Sandoval-ek (1588-1596) Sinodoa bildu zuen 1590ean, eta Arau Sinodotarrak laster eman ziren argitara: euskaldunen euskarazko zerbitzu pastoralaz ez da deus ageri (90). Bestalde, ez di-

(84) Sáinz Ripa 1994-1997: III, 84, 85, 86-87, 390, 486, 503; IV, 203-208.

(85) Sáinz Ripa 1994-1997: III, 49, 75, 83-86.

(86) AGIRREBALTZATEGI, P.; AMUNDARAIN, D. (zuzendari/zuzentzaileak) (1975): *Kristau Bidea*. Arantzazu: Jakin. xvii-xxiv. Ik., gainera, AGIRRE, P. (1998): «Belaiperez», in: *ASJU*. xxxii-2, 340-351.

(87) Asteteren edizio-multzo baten berri: Vinson 1891: 62-64 zenbakiak (1742-c.1760), 67 (1862), 68 (1821-1866), 69 (1849, 1889), 70 (1867-79), 74 (1744-1854); Ripaldarena: Vinson 1891: 94-97. Astete eta Ripalda-ren dotrinek Espainian izan zuten hedapenaz: García Villoslada 1980: III/1º, 363-367.

(88) Vinson 1891-k gutxienez ondoko zenbaki hauetan ematen du dotrinen berri: 6 (Beto-latza, 1596), 64, (Beriain, 1626), 24 (Ripalda, 1656), 25 (Pouvreau, 1656), 41 (1686), 42 (Zubia, 1691), 43 (Belapeire, 1696), 44 (Maitia, 1706), 45 (Otxoa Aringoa, 1713), 52 (Artzadun, 1731), 54-55 (Harostegi/Lavieuxville, 1733), 57 (Eleizalde, 1735), 60 (Aulan-Akize, c. 1745), 65 (Arrue, 1858), 66 (1864, 1887), 84 (Lariz, 1757-1773), 71-73 (*Iruñea*, 1826-1875), 126 (Ubillos, 1785).

(89) Jimeno Jurio 1997: 67-101.

(90) Jimeno Jurio 1997: 83. Sinodoaz orokorrean: GOÑI GAZTAMBIDE, J. (1985): *Historia de los Obispos de Pamplona*. IV. Siglos XVI. Pamplona: Ed. Univ. de Navarra/Insti. Príncipe de Viana. 562-565.

rudi 1596ko *Cartilla para enseñar a leer a los niños, con la doctrina cristiana* hartan euskaraz ezer sartu zenik.

Dena den, hizkuntza arrazoiengatik, Elizaren Administrazio zuzenak eskatzen zituen gutxieneko neurri batzuk hartuta zeuden: Diozesiarentzat eta bertako Gotzaintentzat Nafarroa ez zen elebakarra, eta ez zen tratatu behar halakotzat; aitzitik, herri eta gizon-emakume euskaldunak daude, alde batetik, eta erdaldunak, bestetik. Hasteko, errealitate bikoitz horren egiaztapenaren frogarik ageriena 1587ko Erregistro sonatua da, Nafarroako herrien hizkuntz araberako geografia aurkezten duena (91).

Eta ondoren eta ondoan, Pastoraltzako hizkuntz eskakizun aitortuak daude (92) eta Gotzainen Bisitaldietako oharretan ikus daitezkeen lekukotasun idatziak, 1600.eko bueltan agertzen zaizkigunak (93). Manso Kalahorra-n ari den bitartean, Mateo de Burgos^{om} Gotzaina ari da Iruñean (1600-1606) erabakiak hartu eta arauak ematen. Beronen Gotzain-Bisitaldietan errepikatuz joan den esaldi bat dago (94):

Item que el abad [=Errektoreak] declare el Santo Evangelio todos los domingos y fiestas de guardar, y enseñe la doctrina cristiana a sus feligreses en vascuence explícitamente, de manera que lo entiendan y dependan.

Honek guztiak, Pastoraltzarako apaiz euskaldunak eskatzen zituen (95), eta herrien administrazio eta justizia onerako eskribau, epaile eta interpreta-riak ere (96). Euskarak bere ofizialtasun-maila zuen, Iruñeko Diozesian, Administrazioio paperak euskaraz ematera iritsi gabe, noski, baina predikuan eta katekesian arrazoizkotasun normaldu mintzatu bat ofizialki onartu eta ezarri. Horretan Erret Administrazioak baino arreta eta irizpide zabalagoak zituen Elizak, nahiz eta Erret Kontseiluko Ordenantzek ere aintzakotzat hartzen zuten Nafarroako izaera elebiduna, zeharbidez onartuz lekuko euskaldunen euskarazko azalpenen balio juridikoa (1594) (97).

Baina, zalantzarik gabe, Errektoreek tresna idatziak ere behar zituzten dotrina mintzatua ongi finkatuta uzteko. Horregatik, Bilbon bezala (Betolatz, 1596) Iruñeko Diozesian, lehenik Kristau Ikasbideak prestatzen dituzte, segur aski zerbait zabalagoren itxaropena galdu gabe: esan dugun Eltso-rena (1561),

(91) Aurkezpena eta oharra: Jimeno Jurio 1997: 83-95. Muga-marra bezala baino aldatuz doan mugalde gisara ulertu behar da horko lurralde banaketa.

(92) JIMENO JURIO, J. M. (2004): *Retocesio Histórico del euskera en Navarra*. Pamplona: Pamiela. 28-29, 32-33, 36, 49, 55, 125-126, 133-138, 146-149, 158-160, 186, 196-212, 219-225, 230-234.

(93) Jimeno Jurio 1997: 104-107.

(94) Jimeno Jurio 1997: 109.

(95) Jimeno Jurio 1997: 111-114.

(96) Jimeno Jurio 1997: 114-118.

(97) Jimeno Jurio 1997: 114.

diru faltaz argitara ez zen Ripalda-ren itzulpen gipuzkoarra (Arrieta, 1609) eta, agian, galduta dugun besteren bat. Izatez, Mezaz eta Ikasbideaz diharduten Beriain-en bi liburuxkek emango diote une honi bere ukitu nafarra, argitaratzea-ekin batera ekimen horren arrazoiak ere adieraziz: *Tratado... de oir Misa* (1621) eta *Doctrina Christiana* (1626) (98).

Elizbarrutiko euskararen ofizialtasun-maila horrek bere horretan iraun zuen. Horren lekuko adierazgarria da (bere alde on eta eskasagoekin), XVIII.aren hondarretan funtzionari *bascongado* eta *romanizado*-en arteko auzia.

1512az geroztik joera gaztelazaleak indar berriak hartuta ditu Nafarroan, eta euskara, aldi berean, ahulago ageri da: Aldatu behar baldin bazen, zer zen, bada, aldatu behar zena ofizialtasun hartan? Galdera honek, eta beronen inguruko eskubideek eta interes kontrajarriek auzitara jo zuten, eta artxibo-papereetan zehazki jarrai daiteke eztabaida XVIII.eko hondarretan (99).

Kalahorran bezala Iruñean, eliz euskara idatzi baterako (eta predikurako) lehenengo urratsa emanda zegoen, bada; baina hurrengo handiagoetarako Hegoaldean ez zen bildu aski indar eta erabaki: Iparraldeak hartu zion aurrea Hegoaldeari, beste Eliza batetik Leizarragak berrogei urte lehenago Eliza Katolikoari bezala. Eliz euskara idatziaren bigarren aukera gertatu zen hau.

5.3. Eliz literaturako lagin bat, Iparraldean (1596-1789)

Euskara idatziaren eliz historia osoari heldu gabe, Aro Modernoan ikus daitekeen lehenengo ahalegin handiari begiratuko diogu hemen, idazleok zer eman zuten ikusteko ez ezik, Hierarkiak ere lehenetasunak non jarri zituen jakiteko.

Eremu horretan, esan dugunez, bi data sinboliko hartu ditugu mugapen kronologikoa ezartzeko:

1. 1596koa, alde batetik: urte hartan heldu zen Pedro Agerre «Axular» Iparraldera. Eliz Erretore berri hau (1600) gertatu zen gero Lapurdiko idazle-talde baten aitagoia. Urte-modu haietan, 1598an, Bertrand Etxauz etorri zen Baionara Apezpiku, eta honengan aurkitu zuten lehen apaiz idazleek aterpe hierarkikorik onena.

(98) Rementeria 1975: xix, xxi. Jimeno Jurio 1997: 79 (Azpilkuetak aipatua).

(99) JIMENO JURIO, J. M. (1998): *Navarra, Gupuzkoa y el Euskera. Siglo XVIII*. Pamplona: Pamiela. Jimeno Jurío 2004: passim.

2. 1789koa da beste mugari kronologikoa: Frantziako Iraultza. Iparraldearentzat historia mota berria hasten da Iraultzarekin, eta euskarazko idazketan ere aski berritasun eragingo du gertakari hark, euskal Literatura eta Eliza luzaro markatuko dituena.

1596-1789 urteek ia bi mende osatzen dituzte, eta lehenengo loraldiaren ondoren (1617-1643), segida sostengatua ezagutu zuen euskara idatzi inprimatuak. Orduan eta gero (kasik XX. mendeko azken laurdena arte) eliz argitalpenak izan ziren nagusi, alde handiz, euskal produkzioan; baina, aldi berean, egon zen idazletan jende paisanorik, eta gaietan elizatik kanpokorik ere. Produkzio ez-eliztar honek badu interesik gero ikusiko dugun eliztarraren esanahi historikoa hobeki ulertzeko ere.

5.3.1. *Ekoizpen ez-eliztarra*

Garaiko euskal idazle ipartarren artean, elizgizonak ez diren bi izen leinargi bederen baditugu: Allande Oihenart (†1657) eta Joanes Etxeberri Sarakoa (†1749), idazle jakitunak, idazle erlatiboki emankorrak; beste gutxi batzuekin osatuko zuten gai ez-eliztarrak erabiliko zituztenen taldetxoa. Gainerakoan, horien ondoan, dozena-erdiren bat lagun dugu.

Euskara gai-eremu ez-eliztar ezberdinetara eramango duten hauetako gehienak sekularrak izango dira, herritar eskolatuak (100). Bi mediku ditugu (Etxeberri Sarakoa eta Ihartze), legegizon bat (Harriet notarioa, baina Oihenart ere abogatu zen) eta maisu bat (Egiategi); bestalde, gai «mundutarrak» erabiltzen bi apaizek behintzat lagundu zuten (Mikoleta bilbotarrak eta Kardaberaz josulagunak). Gainerakoen albiste zehatzik ez dut eskura.

(100) Ondoko laukitik kanpo utzi ditugun hiru izen sekular gogoratu nahi ditut hemen: Lazarraga, Garibai eta Oihenart; dakigunez, hirurak ere puntareneko izenak gure historian: azken biak errefrau eta olerтира mugatu ziren, eta lehenengoaren obra galdurik egon da orain arte. Lazarragaren testuak Internet-en aurki daitezke (www.gipuzkoakultura.net/lazarraga), eta Gipuzkoako Foru Aldundiak argitara emandako CDrom-ean: *Lazarragaren eskuizkribua. XVI. mendea*. Prentsan iruzkinik ez da falta izan, eta bidean da jada hainbat azterlan. Edizio transkribatua, aldakin faksimilarekin batera inprimatuta, Urkizuk paratu du lehenengoz: PEREZ DE LAZARRAGA, JOAN (2004): *Dianea & Koplak*. Donostia: Erein. –Garibai-ren *Refranes y Sentencias*-en edizio kritikoa: LAKARRA, J. (1996): *Refranes y Sentencias (1596)*. *Ikerketa eta edizioa*. Bilbao: Euskaltzaindia.– Oihenart-en obra: OIHENARTE (1971): *Atsotitzak eta neurtitzak*. Donostia: Editorial Herri-Gogo. (Larresoro-k prestatutako argitaraldia. E. Goyhenetxeren hitzaurrea). Ikus, gainera, VARII (1994): *Oihenarten laugarren mendeurrena*, Iker 8, Bilbo, Euskaltzaindia.

Hona, bada, eskuartean dugun zerrenda laburra:

GAI EZ-ELIZTARRAK EUSKAL PROSAN (1617-1789)

Urtea	Idazlea	Izenburua	Gaia
1620	Voltaire	Thresora hirur linguaietakua (101)	Hizkuntzak
(1653)	R. Mikoleta	Modo breve de aprender la lengua vizcayna (102)	Hizkuntza
1677	P. Etxeberri	Itsasoko nabigazionekoa (103)	Nabigazioa
(1692)	M. Dasantza	Laborarien abisua (104)	Nekazaritza
(1712...)	J.Etxeberri Sarakoa	Obras Vascongadas (1907) (105)	Hizkuntza...
1741	M. M. Harriet	Gramatika eskuaraz eta frantzesez (106)	Hizkuntza
1761	A. Kardaberaz	Euskeraren berri onak (107)	Erretorika
1783	M. Ihartze	Mirikuntzaren gainekoak (108)	Sendagintza
1785	J. Egiategi	Filosofu huskaldunaren ekheia (109)	Filosofia
1789	Lapurdiko Biltzarra	Botuen eta instrukzioen Kaierra (110)	Politika

(101) Ik. Vinson 1891: 55-64. or. (12. zenb.). 1620 ingurukoak izan daiteke lehen edizioa eta datatu edo datatugabeko ondoko inprimaldiak izan zituen gero: 1642, 1684, s. d., s. d., s. d., s. d., 1845, 1872.

(102) Villasante 1961: 97-98. or. Vinson 1898: 667, 786, 789. or. Lehen argitalpena 1880an egin zitzaion.

(103) Izenburua osorik: *Librvrhauda jxasoco nabigacionekoa. Martin de Hoyarabalec egiña Francezes. Eta Piarres Detcheverry, edo Dorrec escararat emana*. Baiona, 1677. Vinson 1891: 129-132 (37. zenb.); Villasante 1961: 94.

(104) Villasante 1961: 94. or. Daranatz-ek paratutako edizioa: RIEV/RIEB. V, 1911, 585-600.

(105) Urkixori zor zaio izenburu horrekin egindako lehenengo edizio osoa: (1907): *Obras vascongadas del doctor labortano Joannes d'Etcheberri (1712), con una introducción y notas por JULIO DE URQUIJO E IBARRA*. Paris: Paul Geuthner. Bere garaian argitara emandako idazlan bakarra: (1718): *Lau-Urdiri gomendiozco carta, edo guthuna*. Baiona: Mateo Roquemaurel. Vinson 1891: 100. or. (47. zenb.); Villasante 1961: 101-107. or.

(106) Harrieten idazlanaren izenburua: (1741): *Gramatica eskuaraz eta francesez, compoatva francez hitzcunça ikhasi nahi dutenen faboretan. M. M. HARRIET, Notari Erreñalac*. Baiona: Fauvet alarguna eta J. Fauvet. Vinson 1891: 185. or. (61. zenb.); Villasante 1961: 108. or.

(107) Kardaberaz-en idazlan hau apartekoa da autore beraren gainerakoan artean, eliz gaia ez darabilelako. CARDABERAZ, A. (1761): *Eusqueraren berri onac: eta ondo escribiteco, ondo iracurteco, ta ondo itzeguiteco Erreglac: Cura Jaun ta escola maisu celosoai Jesus-en Compañiaco Aita Agustin Cardaberaz ec esqueñcen, ta dedicatcen dietenac*. Iruñea: Antonio Castilla. Vinson 1891: 208. or. (91. zenb.); Villasante 1961: 141-146. or. Edizio kritikoa: ALTUNA, P.; ZULAIKA, E. (2004): *Evsqueraren berri onac*. Bilbo: Euskaltzaindia.

(108) Titulu osoa: *Miricountzaren gaineco populouaiaren faltac, libourou, oficio hartaco eçtirenen arguitzeo, Miricountzaco thermino bada eta eçbada cerbitzatou behar içandirenen espicacioniarekin. De Ihartze, Escoutari, Miricou, eta Erregueren Miricou icendatouïac eguina*. Paris, 1783. Vinson 1891: 233-234 (124. zenb.).

(109) Izenburu osoa: (1785): *Lehen liburria edo filosofu huskaldunaren ekheia. Juseff Egiateguy, Zuberoan Errejent denaren obra. Frankfort-en Beiñat Edelman-en Moldizkidiatik*. Frankfort: B. Edelman. Edizio kritikoa: PEILLEN, Tx. (1983): *Lehen liburria edo filosofu huskaldunaren ekheia (1785)*. Bilbo: Euskaltzaindia.

(110) Vinson 1891: 248-250 eta 251 (133-141. eta 144. zenb.). RICA, M. (1975): «Traduction en basque de termes politiques sous la Révolution», in: ASJU. IX, 3-175.

Voltaire-ren idazlana salbu (seiren bat argitaraldi Iraultza-aurretik), gainerako argitaratutako guztiek edizio bana izan zituzten hemen aintzakotzat haritzen dugun epealdian eta adierazita dauden urteetan. Baina, data parentesi artean dutenak (Etxeberri Sarakoaren idazlanetako «Lau-Urdiri Gomendiozko Karta» izan ezik: 1718) beren garaian argitara gabe geratutakoak ditugu. Hor-taz, berez murrizta den produkzioa are murriztazgo bilakatu zitzairen garaikoei; isildurik geratutakoa, gainera, obrarik estimagarriena izan zen, zenbait aldeta-tik (Etxeberri Sarakoarena).

Beraz, nabardura horiekin, bere garaian ezagutu ahal izan ziren laukiko idazleak hauek ditugu: Voltaire, P. Etxeberri, Harriet, Kardaberaz, Ihartze eta Egiategi. Sei luma ezberdin, eta azken orduko Lapurdiko Biltzarra.

Euskal prosa ez-eliztarra, bada, muga oso hertsietan zebilen, artean. Gainerako literaturetan gertatu izan denaren antzera, olerkiaren atzetik etorri zen hitz-lauzko lanketa, eta paremiologiari edo olerkiari errazago heldu zioten gure idazleek, prosa-lanari baino (111). Errefrauen mundu hori ez dugu jaso lau-kian, ezta idazlan gutziz laburrak ere (112).

Jatorrizko edizioen orrialdeetan, hiru argitalpeni aitortu behar zaio lehen-gotasuna: Vinson-en datuen arabera, Harriet-en *Gramatika*-k 512 orrialde zituen, 465 Ihartze-ren liburuak eta Voltaire-ren *Thresora* 280 orrialdetara iri-tsi zen; esan bezala, azken honek, gainera, edizio-kopuru errespetagarria izan zuen. Eskueran den aipatutako edizioan ikus daiteke Egiategiren ekarpena.

Burututako lanean hizkuntzaren gaia da gainerakoen gainetik, nagusi eta zabal: Voltaire, Mikoleta, Etxeberri Sarakoa bera, Harriet, Kardaberaz. Eus-kara buruhaustea da, ikasi eta irakatsi behar dutenentzat (nolabait ere eleba-kartasunaren kanpoarekiko isolamenduari gaina hartu beharra); bestalde, in-guruan entzuten diren euskarari buruzko eztabaidetatik geure mesedetan zerbait ikasi beharra sentitzen da (Etxeberri Sarakoa), edo euskara duintasun berri batera eramán nahia (Kardaberaz).

Horren ondoan, bizitzako premia praktikoak ere agertzen zaizkigu: labo-rari eta arrantzaleen ekonomia eta lana (P. Etxeberri eta Dasantza), eta garai-ko hainbeste izurrite eta gaixotasun menderatu ezinen artean, osasuna zaindu beharra (Ihartze). Eta gutxiena espero genezakeena: «Filosofo huskaldun» bat agertu zitzaigun, non eta Alemaniako Frankfort-en kaleratua Frantziako Irault-zaren bezperan (1785).

(111) URQUIZU, P. et al. (2000): *Historia de la literatura vasca*. Madrid. UNED. 71-73, 151-155, 214-217. Gogora hainbat biltzaile: Garibai (1592, 1596), Zalgiz (c. 1610), Voltaire (1620), Isasti (1625), Oihenart (1657, 1664), Bela (a. 1667), Larramendi (1745), Egiategi eta abar (hauek ere ez denak bere garaian argitara emanak).

(112) Ez ditugu bildu hona hamar-hogei orriko liburuxkak, eta liburu eginagoetara muga-tu gara. Horretan, Dasantzaren lana izango litzateke salbuespen bakarra (RIEV/RIEB. V, 1911, 585-600).

Hauek izango lirateke beren testu-masagatik, gero ikusiko ditugun garai bereko idazle eliztarren idazlanen parekoak izan daitezkeenak. Gai biziki ezberdinak dituzte, eta hastapen llabur honek ez zuen lortu eremu bakoitzean euskal prosa finkaturik sortzea: betiere ahalegin solteak eta segidarik gabe-koak izan ziren.

Garai berrien aldakuntza unean, sinbolikoak gertatu ziren Lapurdiko Biltzarrak bere diputatuei euskaraz emandako *Kaierra* eta berehala Iraultzak sustatu zituen itzulpenak, gure euskal Erakundeek lehenago egin ez zutena behingoz behintzat eginez: erakundeetako bizitza eta ideia politikoak euskaraz eman (113).

Beren bakantasunean beste hainbat perla dira idazlanok, eta, esan bezala, salbu Voltaire-rena (9 edizio), ia beti argitaraldi bakarrekoak, eta inoiz orrialde gutxiakoak ere (Dasantza-ren kasua, e. b.).

Oro har, uzta ez zen izan aberatsegia (baina bai batzuetan ausarta), eta garaiko hitz-lauzko idazlan handi, ugari eta hedatuena ez dira hauek izango, ondoren ikusiko ditugun argitalpen eliztarrak baizik.

6.2. Argitalpen eliztarrak

Bi epetan bana genezake Iparraldean XVII-XVIII. etako eliz literatur historia: Axularren Erretore-aldiak hartuko lukeena bata (1600-1643), eta haren inguruko idazle-taldearen ondorengoa bestea, mende eta laurden pasatxoa bersarkatuko lukeena (1650-1789).

Eliz idazketaren lehen loraldiak bere alde eta kontra izandako egokiera historikotik nahitaez hona ekarri beharra dago garaiko hainbat joera, kezka eta gertakari, batzutan geureak eta bestetan testuinguru orokorretik gu ere ukitu gintuztenak.

Besteak beste ondoko hauek, behintzat, badute zer ikusirik euskal eliz literaturaren loraldi honekin:

1. Trento-ondoko eliz Erreforma (1562...), Frantzia osoko Eliza eta Euskal Iparraldekoa ekimen berrietara bultzatu zituena (114).
2. Erreforma kalbindarraren parioa hurbila eta arriskutsua izan zen Eliza Katolikoarentzat, eta hark mahai gainean utzitako eliz euskara idatziaren proposamena, teorikoa eta praktikoa, hor zegoen betiere (Biblia, Katekesia, Otoitz-liburuak) (115).

(113) Vinson 1891: 248-250. or.; Urquizu et al. 2000: 274-276.

(114) Ik. «La renaissance catholique dans la première moitié du XVIIe siècle», in: LATREILLE, A. et al. (1963): *Histoire du catholicisme en France*. Paris: Spes, II, 271-349. MOREAU, R. (1970): *Histoire de l'âme basque*. Bordeaux: Imprimerie Taffard. 209-238.

(115) Intxausti 1995: *passim*.

3. Triskantza odoltsu eta mingarria izan zen Frantziako Erljio-gerrena, Nafarroako Erregina tarteko zelarik (1562-1598).
4. Berrikitan (1609-1611), morisko espainolen bat-bateko etorrerak zenbateraino astindu ote zituen Lapurdiko kostaldeko lurrak? Erronka sozio-erlijioso berriei erantzun beharra erakusten zuen horrek ere (116).
5. Bertrand Etxauz-ko apezpikuaren babesa badirudi erabakigarria izan zela, Baionako Gotzain zelarik, noski (hogei urtez: 1598-1618); baina baita geroago ere, hil arte (Tours, †1641): Hierarkia, beraz, hor dago kultur ahalegin honen hasieran, Axular-ek berak eta lagunak aitortzen digutenez (117).
6. Baina egokiera aparta idazle protagonistak berak dira: apaizarte euskaldun prestatuago baten presentzia –batzuetan Unibertsitateetan ibilia– erabakigarria suertatu zen (118).
7. Ziburuko frantziskotar errekoletoen komentuk eskaintzen zituen aukerak (bilera-leku eta apaizentzako Ikastegia) ez ziren galdu, nonbait, izan ere Etxauz-ek asmo guztiz sortua zen komentu-etxe hau (1611). Herrietan banandutako apaizek lagunarte kezkatu eta eskolatuagoa izan zuten bertan (119).

Badirudi aipatu izan den garaiko jasoaldi ekonomikoa ez dela, beste gabe, aintzakotzat hartzekoa, eta hipotesi hori eskueran dauden datu berrietara ekarri behar dela (120). Historian jakina denez, batzuetan egoera eskasago edo txar bat sustagarri ere gerta daiteke gizartean (ekimen berriak pizteko, iraultzara jotzeko, etab.), eta garaiko zailtasunek ere «lagundu» egin zuten, itxuraz.

Ezingo dugu esan gabe utzi beste datu jakingarri bat: Baiona eta Oloroeko Apezpikuei dagokiena. Bi Diozesietan zenbait Gotzain euskaldunekin topo egiten dugu, kalitateko gizonak dira eta euskarazko pastoraltzaz ardu-

(116) ECHEGARAY, B. (1945): «¿Se establecieron los moriscos en el País Vasco de Francia?», in: *Bulletin Hispanique*. XLVII, 92-102.

(117) AXULAR, P. (1976): *Gero (Después)*. Arantzazu: Jakin/efa. 4-9: «Gomendiozko karta», inondik ere protokolo hutsa ez dena.

(118) Hala ere, badirudi, Hegoaldean bezalatsu Iparraldean ere, Seminariorik ezean apaizgaien prestakuntza nahikoa mugatua zela. Moreau 1970: 218-219.

(119) Axular 1976: 13. «Egun batez, konpainia on batean». Materre-rekiko xehetasun guztiekin ez bada ere, gogoan har Villasanteren oharra. Ziburuko komentu horren historiaz ik.: INTXAUSTI, J. (1998B): *Euskal historialariak eta frantziskotarrak. Azterketa historiografikoa*. Arantzazu: efa. 170-178.

(120) GOYHENETCHE, M. (2001): *Histoire Générale du Pays Basque*. III. *Évolution économique et sociale du XVIe au XVIIIe siècle*. Donostia: Elkarlanean. 47-65, 109, 169-171.

ratuak; beren laguntzaz edo erabakiz emango da argitara hainbat argitalpen, XVII-XVIII. mendeetan (121). Episkopologio honen historia egiten hasi gabe (122), aski izan bedi hemen beren izenak eta Gotzainaldiak adierazita uztea:

GOTZAIN EUSKALDUNAK (BAIONA, OLOROE, XVII. MEND.)

Apezpikua	Egoitza	Gotzainaldia	Urteak	Orotara
B. Etxauz	Baiona	1598-1618	20	–
Cl. de Rueil (123)	Baiona	1621-1628	7	–
J. Oltza	Baiona	1643-1681	38	Baiona: 65
A. Maitia I	Oloroe	1597-1623	26	–
A. Maitia II	Oloroe	1623-1646	23	–
A.F. Maitia III	Oloroe	1659-1681	22	Oloroe: 71

Hau da, 65 urtetan euskaldunak izan ziren Baionako Gotzainak XVII. mendean, eta Oloroen, berriz, Maitia-tarrek, hiruren artean, 71 urteko Gotzainaldi euskalduna bete zuten. Datua gogoan izatekoa da, uste dugenez.

Aterpe horiekin eta testuinguru zabal hartan loratu zen eliz idazketa katolikoaren udaberri hau. Banan-banan, egindako guztiaren berri ematea ezinezkoa dugu hemen, baina argitalpenen lagin bat bederen aurkeztu nahi dut. Hona, bada, argitalpen nagusien zerrenda hautatu bat.

(121) Moreau 1970: 209-216.

(122) Ik. VEILLET, R. (1910): *Recherches sur la Ville et sur l'Église de Bayonne*. Bayonne/Pau. I, 189-202 (Etxauz), 204-209 (De Rueil), 228-240 (Oltza).

(123) Etxeberri Ziburukoak (1626) euskaldun berritza edo emana, bere liburuari egindako laudoriozko eta fidagarriegia ez den testu batean. Moreau-k ere bai (213).

IPARRALDEKO IDAZLEEN ELIZ ARGITALPEN LARRIENAK (1617-1789)
(Katolikoan eliz eta fede-bizitzarako liburua)

Urtea	Idazlea	Liburua	Orriald.	Ediz.	Oharrak
1617	Estebe Materre	<i>Dotrina christiana</i> (124)	383 ²	5	
1635	Joanes Haranburu	<i>Devocino escuarra</i> (125)	512 ¹	5	
1636	Joanes Etxeberri	<i>Eliçara erabiltceco liburua</i> (126)	542 ¹	3	
1641	P. Argaignarats	<i>Avisu eta exortationea</i> (127)	372	1	
1643	P. Agerre Axular	<i>Gvero</i> (128)	623 ¹	2	
1656	Silvain Pouvreau	<i>Guiristinoaren dotrina</i> (129)	307	1	Richelieu-ren itzulpena
1664	Silvain Pouvreau	<i>Philotea</i> (130)	557	1	S.Frantzisko Saleskoarena
1665	Silvain Pouvreau	<i>Gudu espirituala</i> (131)	334	1	Scupoli-ren itzulpena
1686	Bernard Gasteluzar	<i>Eguia catolicac</i> (132)	479	1	
1716	–	<i>Exercicio spirituala</i> (133)	371 ²	7	
1720	Mixel Xurio	<i>Jesus Cristoren imitacionea</i> (134)	426	4	Kempis-ena
1731	Grazien Haroztegi	<i>Bigarren Catichima</i> (135)	467 ¹	3	Lavieuxville Apezpikuarena
1749	Joanes Haraneder	<i>Philotea</i> (136)	569 ¹	1	S. Frantzisko Saleskoarena
1750	Joanes Haraneder	<i>Gudu izpirituala</i> (137)	355 ¹	1	Scupoli-ren itzulpena

(124) Vinson 1891: 51-55; Villasante 1961: 69-70. Ik. DEDIEU, h. (1977): «Etienne Materre, franciscain français écrivain d'expression basque», in: *Bulletin du Musée Basque*. 1977, 97-100.

(125) Vinson 1891: 74-76; Vinson 1898: 542; Villasante 1961: 72.

(126) Vinson 1891: 76-78; Villasante 70-71 (2. edizioko orrialdeak).

(127) Vinson 1891: 85; Villasante 196: 72.

(128) Vinson 1891: 86-92; Villasante 1961: 72-83.

(129) Vinson 1891: 98-99; Villasante 1961: 83-86.

(130) Vinson 1891: 109-114; Villasante 1961: 83-86.

(131) Vinson 1891: 114-123; Villasante 1961: 83-86.

(132) Vinson 1891: 135-137; Villasante 1961: 90-91.

(133) Vinson 1891: 149-160; Vinson 1898: 568-570; Villasante 1961: 112.

(134) Vinson 1891: 162-166; Villasante 1961: 107-108.

(135) Vinson 1891: 178-180; Vinson 1898: 571-572; Villasante 1961: 113. Gogoan har bedi *Bigarren Catichima*-ri dagokion oinarrizko Katixima txikia, hainbat argitaraldi izan zituena (Vinson 1891: 173-178; Vinson 1898: 571-572).

(136) Vinson 1891: 197-198; Villasante 1961: 108-109.

(137) Vinson 1891: 198-199; Villasante 1961: 108-109.

Urtea	Idazlea	Liburua	Orriald.	Ediz.	Oharrak
1758	Baionako Diozesikoa	<i>Eucologia Tripia</i> (138)	547+ccxx	2	Frantsesekotik itzulia
1759	M. G.	<i>Jesusen Bihotz sakratuaren... devocionea</i> (139)	512 ²	1	Frantsesetiki tzulia
1775- 1777	Beñat Larregi	<i>Testamen çaharreco eta berrico historiao</i> (140)	377+454	1	Royaumont-en obra itzulia
p.1775	– (Barkoxekoa)	<i>Uscara libria</i> (141)	350 ¹¹	1	
1778	Alexandre Mihura	<i>Andredena Mariaren Imitationea</i> (142)	305	1	Hérouville-ren itzulpena
1782	López	<i>Perfeccioniaren pratica</i> (143)	466	1	A. Rodríguez- en itzulpena
1784	Andre Baratzia	<i>Guiristinoqui bicitceco eta hiltceko moldea</i> (144)	312 ²	2/3	

Iturria: Vinson 1891, Vinson 1898. – Oharrak: Orrialdeen zifra-ondoan eman ditugun superindizeek datuaren edizio-iturria adierazten dute. – Orrialdeen kopurua ez da erabakarrekoa, baizik eta obra bakoitzeko aipatu edizioan ageri diren orrialdeen motakoa (liburuen arteko orrialdeetako testu-masa berdinu gabea, hortaz).– Edizioen kopurua 1617-1789. urteen tartekoa bakarrik da (ondokoak ez dira hemen jaso).

Lauki honetan ditugun liburuak urte haietan Iparraldean Elizari buruz edo elizarako argitara emandako argitalpenak dira (1617-1789), baina argitalpen haietako edizioen batean 300 orrialdetatik gora izan zituztenak bakarrik ekarri ditugu hona. Hau izan da laukirako jarri dugun muga, betiere testu-masarik handiena izan zutenak aintzakotzat hartuz, eta balio kualitatiboak alboraz lagaz (literatur nahiz teologi balioak, esaterako). Beraz, ondoko iruzkinak, ezarritako muga horien barruan ulertu behar dira (145).

Argitara emandakoak dira, eta ez garai haietatik geratu zitzaizkigun eskuizkribuak, Haraneder-en Testamentu Berriaren antzera bere garaian egun ar-

(138) Vinson 1891: 205-206; Vinson 1898: 579; Villasante 1890: 113. Ematen ditugun orrialdeak 2. edizioak dira (1790).

(139) Vinson 1891: 206-207; Villasante 1961: 111.

(140) Vinson 1891: 224; Villasante 1961: 109-110.

(141) Vinson 1891: 1*, 243-247; 1**, 589-590. Villasante 1961: 113.

(142) Vinson 1891: 226-228; Villasante 1961: 112 (riev/riev IV, 1910, 478).

(143) Vinson 1891: 228-231; 1898: 587; Villasante 1961: 112.

(144) Vinson 1891: 234-237; Vinson 1898: 587-588; Villasante 1961: 110-111.

(145) Salbuespen txiki bat egin dugu, orrialde-kopuru hori 1789tik ondorengo edizioen batean gauditu duen birekin: *Uskara libria* eta *Jesusen Bihotz*-ekin. Haren lehen edizioak (p. 1775) 142 or. bakarrik izan zituen, baina ondoren etorri zen edizio-sail handian (gutxienez 14 izateraino) inoiz 386 or. ere izan zituen (1851). Bigarrena, berriz, 1. edizioa 159 orrialdeetatik 512tara pasatu zen 1831n.

girik ikusi gabeak (1740) (146), orduan eta Hegoaldean geroxeago bezala, honelakorik egon baitzen Iparraldean ere (Axular-en «bigarren partea» galdurik dela ere pentsa daiteke!) (147), eta ez derrigorrez zentsura ofizialagatik, arrazoi eta ezin ekonomikoek edo ardurarik ezak horretara eramanda baizik.

Inprimategietan argitara emateko bideak ez zuten, segur aski, sasirik gabekoak izan behar Iparraldean. Badakigu zinez hiri honetako moldiztegi batean inprimatutako lehen liburu 1642koa dela, Vinson-ek esaten digunez (148), eta handik aurrerakoetan ere Baionatik kanpo egin (behar) izan zirela sarritan inprimaketa-lanak geroago ere, XVII.ean noski, baina baita hainbat aldiz XVIIIean ere.

Erran gabe doa, Iparraldeko produkzio osoa aztertu nahi bada (eta ez, hemen egingo dugun lehen hurbilketara mugatu), idazlan larrien hauen ondoan beste hainbat ekarri beharko genukeela hona, et, gainera, kasu batzuetan ez euskal literaturan gutxien entzun edo argitaratuak izan direnak, e. b., Etxeberri Ziburukoaren *Noelak* (hamarren bat edizio XVII-XVIII.etan).

Gisa berean, nola ahantzi Kristau Ikasbideak, Baionak bezala Oloroek beren diozesietarako hain sarritan atera zituztenak? Zalantzarik gabe, hauek izan ziren (izen eta egile batekin edo besterekin), herritarren eskuetan sarrienik eta gehien zabaldutako eliz argitalpenak. Batzuetan ofiziosoa izan ziren, baina indarrik handiena Katixima ofizialek izan zuten, noski: Pouvreau (1656), Belapeire (1696), Maitia (1706), Aulan (c. 1745), etab. Katixima herritar apalen ondoan inoiz edo bestetan apaizentzako ketekesi-liburuak ere agertu ziren, Lavieuxville/Haroztegi-ren hura bezalakoak (1731).

Jaiera edo deboziozko liburuak –sarritan, lehenengoan txikiak, eta gero, hurrengo argitaraldietan haziz joan ohi zirenak– aipatu beharra dago. Gehienak ez dira ageri laukian, orduan (1617-1789) eta gero izan zuten indar guztiarekin, baina garbi dago beren argitara-maiztasunak aditzera ematen digunez, liburu estimatu eta erabiliak izan zirela: otoitzak, kantikak eta santuen bizitzak batera etortzen ziren horrelakoetan. Biblia urrun zegoenez, Iparraldeko kristau katolikoek debozio- eta gogoeta-liburuei heltzen zieten, batez ere. Ikusiko dugu.

Argitalpenen aurreko bi laukiak alderatuz gero (ez-eliztarrak / eliztarrak), lehen begiratuan nabari ageri zaigu gai ez-eliztarren eta elizakoen artean ageri den aldea, idazletan bezala idazlanetan. Ez-eliztarren artean hor ia dena jaso dela esan genezake, zegoen guztia; beste bigarren lauki honetan, berriz, hautatu gutxi batzuk bakarrik, eta, hala ere, eliztarrok beren hautapen mugatuan

(146) Haraneder-en hau Harriet-ek kaleratu zuen 1855ean (Baiona: E. Lasserre), eta berrikitan egin da edizio kritikoa: HARANEDER, I. (1990): *Jesu Christoren Evangelio Saindua*. Bilbo: Euskaltzaindia. (Patxi Altina-k paratua).

(147) Villasante 1972: 96, 121-122.

(148) Vinson 1891: xxviii.

askotxo ez ugariagoak dira ez-eliztarrak baino, kopuruz eta mamiz: haietatik, hamar idazle aipatu ditugu, bakoitzari lan bana dagokiola (Etxeberri Sarakoa dugu salbuespena); beste hauetan, aitzitik, 21 obra aipatu behar izan ditugu, 18 egilerenak. Bederatzi obra dira XVII.ekoak, eta 12 XVIII. mendekoak.

Garaiko Hegoaldearekin erkatzen bada, Iparraldeak ia mende eta erdiko aurrerapena duela ikus dezakegu: Materreren lana 1617koa dugu, baina Hegoaldean zinezko liburu-idazketaren lana Mendiburu-rekin hasi zela emanez, 1747a arte ez dugu aurkitzen tamaina bertsuko libururik (149).

Laukiratu ditugun idazleek zein soslaia sozial eskaintzen dute?

Denetik dagoela esan genezake: apaiz diozesitarrak eta erlijiosoak (baita Iparraldean etxerik izango ez duen josulagunen bat ere), diozesitarren artean Erretore eta Bikarioak (Axular, Argaignarats, Xurio, Harizmendi, etab.), euskalki ezberdinetako idazleak (Lapurditik Zuberoaraino). Azkenik, atzerritarrak ere baditugu, hortxe ausart eta behargin saiatu, bertakoak lotsarazteko moduan.

Dakidanez, herritar laiko eta emakumerik ez da ageri; baina segur aski emakumezkoak izan ziren eliz liburuen erabiltzailerik finenak, *Gero*-ren ale zahar batean ikus daitekeenari jarraiki: «Marianna Galharrague jingoitico etcheco andria da liburu hunen jabea», idatzi zuen bertan etxekoandre baten eskuak (150).

Laukitik, lehendabizi, estreinako bultzada handia eman zutenak gogorazi behar ditugu, Donibane eta Sara ingurukoak. Segida izango zuen euskarazko lehen idazketa abiarazi zuten, hizkuntzaren *idatzasuna* ahalbideratuz; baina ez hori bakarrik: idazketa hori kalitate handi batez hornitu eta loratu zuten, eta ondokoentzako *idatz-eredua* proposatu. Praktikotasunari ez ezik (mezua pasarazteari, alegia), duintasunari eta edertasunari ere begiratu zioten.

Laukian daudenak (Materre, Haranburu, Etxeberri, Argaingnarats, Axular) aipatu behar dira, eta baita hor izendatu gabeak ere: Harizmendi, Klabe-ria, etab. Talde hark elkarren arteko hurbiltasun nabariak erakusten ditu: bata besteen liburuetan onarpen-ofizialak ematen, laudoriozko bertsoak edo hitzau-reak idazten ageri zaizkigu (151).

Batzuetan idazle bat berak liburu bakarra baino gehiago idatzi zuen, nahiz eta laukian ez denak agertu: Etxeberri Ziburukoak hor agerian duena ez ezik

(149) MENDIBURU, S. (1747): *Jesusen Bihotzaren devocioa*. Donostia: B. Riesgo Mon-tero. 387 orrialde; berehala izan zituen beste bi argitaraldi (Iruñea: 1747, 1751), jaiera honek orduan hartutako indarrari erantzunez, noski.

(150) INTXAUSTI, J. (1990): *Euskara, euskaldunon hizkuntza*. Vitoria/Gasteiz: Eusko Jaurlaritza. 85.

(151) Villasante, L. 1972: 90-93.

(*Eliçara erabiltceco liburua*, 1636), beste bi badiu: *Manual devocionezcoa* (1627) eta *Noelac* (1631). Beraz, luma-ofizioko gizona zela esan beharko genuke, «goren kalitateko pertsonaia, eskolatua eta humanista» izateaz gain. Idazten ziharduen garai berean, inguruko lagunei eta euskalgintza berriari bere itzal eta jakinduriaz beste, zituen gidari-dohainak ematea izan zen Etxeberriren zerbitzurik onena.

Idazle-kalitatean guztiok lehentasuna aitortu dioguna dago: Pedro Agerre *Axular*. Salamankan eskolatua zen Pedro Agerre (1592-1595) (152). Iparraldera joatean (1596), artean ez zen apaiz, izan ere 1596an apaiztu baitzuen Tarbeko Apezpikuak; hortaz, heldutasun onean ordenatu zen, eta zergatik ez dakigula, bere Iruñeko Diozesitik (berea bai, baina jaiotzezkoa ez zenetik (153)) Baionakora pasatu zen (154), eta hasteko, Donibane Lohizunen jarri bizitzen, 40 urte zituela. Saran Erretore izango zen hau (1600-1644) bere heldutasun betean inguratu zen herri horretara. Badakigu predikari onaren sona zuela jada 1601ean, Enrike IV.aren gutun batek dioenez (155). Zahartzaro adinduan, jada hiltzear zelarik, kaleratutako *Gero* (1643), urrundik zetorren prediku-lanen emaitza da. Begi-bistan dagoenez. *Axular* liburu bakarreko idazlea dugu, bizitza osoko liburua osatu baitzuen argitaratutako hartan.

Ongi bertokoak ziren horien ondoan gogoratzekoa da hastapen haietan bi atzerritar nola jarri ziren euskaraz idazten: Estebe Materre eta Silvain Pouvreau. Materre fraide frantziskotarra zen, Saran ikasi zuen euskara eta, inondik ere, euskal apaizarteko giro hartan sartu zen berehala. Berarena izan zen Donibane-Sarakoen lehen liburua: *Dotrina christiana* (1617). Materre-ri bere Probintzia erlijiosoko gobernu-kargutan ibiltzea egokitu zitzaion, beharbada lehenik edo Baionan, baina baita La Réole (Gironde) eta Tolosan ere. Horrek moztu zion, beharbada, hemengo idazle-lana.

Silvain Pouvreau belaunaldi bat geroagokoa da, eta bere argitalpenak 1650-1670.etan eman zituen. Bourges-en jaiio, Euskal Herrira etorri eta Saint-Cyran-en idazkaria izan zen; giro hartan euskara ikasi zuen, eta handik urte batzuetara Bidarteko Erretore bilakatu (1640-1644). Laukian ditugun idazleen artean emankorrenetakoa da, Etxeberri Sarakoa eta J. Haraneder-en ondoan. Laukian hiru liburu dituen bakarra da Pouvreau: *Guiristinoaren dotrina* (1656), *Philotea* (1664) eta *Gudu espirituala* (1665). Hirurak dira itzulpenak eta azken bi hauek izpiritualitatearen historian «klasikoak», Euskal Herritik joan eta gero Parisen kaleratuak. Zinez, funtsezko lan bati heldu zion euskal-

(152) Itziar Mitxelena-k aurkitu zituen Salamankako urte hauetako matrikula-agiriak (1972). Ik. Villasante 1972: 36, 1. oh.

(153) Urdazubi sorteria Baionako Diozesikoa zen 1556an; pentsa daiteke politikak ezarritako diozesiarteko muga-aldakuntza administratiboak (1567) ez zituela aldatu berehala herritarren Iparralderako joerak, bide eta topografiak ere jendea hara bideratzen zutenean.

(154) Villasante 1972: 38-40.

(155) Villasante 1972: 41.

dun berri honek; zoritxarrez, argitara eman bai, baina ez ziren pasatu lehenengo ediziotik aurrera (156).

Idazle emankorrenen artean sartu behar dira XVIII.eko bi izen, gutxienez: Joanes Haraneder eta Beñat Larregi. Berriz ere, biak dira itzultzaileak, eta Haraneder-en kasuan, itzulpen errepikatuak ditugu, gainera: hau da, Pouvreau-ren lana berriro egin zuen Haraneder-ek lauogei urte geroago, hark bezala *Philotea* (1749) eta *Gudu espirituala* (1750) ostera euskaratuz eta argitara emanaz. Errepikapenaren hau eliz literaturako paradoxetako bat da, Kempis-ekin ere behin eta berriz jazoko dena.

Beñat Larregi-k hartu zuen egitekoa ere zabala izan zen, bi liburuki marduletan emana, eta hau ere itzulpena: Royaumont-en *Testamen çaharreco eta berrico historiao* (1775-1777). Kristau izpiritualitateari begira egindako lanak dira Haraneder-en eta Larregi-ren hauek, eta berauena osatzera etorri zen A. Rodríguez-en *Perfeccioniaren pratica* (1782), Jesusen Lagundiko tradiziotik zetorrena eta López-ek euskaratua.

Ikus daitekeenez, euskal eliz produktiorik handiena itzulpenena dugu, eta nabaria da kultura beregain batek behar duen baino askoz harago doan itzulpen-gintzaren aurrean gaudela. Euskarazko eliz literaturak, Donibane-Saran halako beregaintasunez jaiotakoak, gerora ez zuen zaindu ahal izan bere testuan hasierako originaltasuna (bere mezuan behintzat segur aski erlatibo zena), nahiz eta aitortu behar den itzulpen-lanak Teologian eta Izpiritualitatean hizkuntzari eskatzen zizkion trebeziak ontzen lagundu zuela.

Itzulpenen ondoan, azpimarratzekoagoa da mende eta erdi honetan ekoizpen originala egin zutenena: Etxeberri Ziburukoa, Axular, edo Gasteluzar-ena, adibidez. Hitz-lauz eta bertsoz, bietara, egindako azkeneko honen lana merituzkoa izan zen. Euskal Herritik kanpo bizi behar izan zuen Gasteluzar-ek, Pauen, baina euskaldunei behatuz idatzi zuen, eta gero badakigu herritarrek gogoz jaso zizkiotela bere bertsoak elizkizun arrunt eta bestelako ospakizunetan.

Burututako hau guztia ez zen agortu emaitza eman zutenen belaunetan; alderantziz, egindakoa ondokoentzat zinezko ondarea izan zen, eta hainbat kasutan Iraultza-ondoa argitaraldi berriak ezagutu zituzten obra haiek. XIX. mendean, aurrekoetako hauek dira berrargitara emanak, adibidez: Xurio-ren *Imitationea* (4 edizio), Haraneder-en *Philotea* eta *Gudu espirituala* (ed. bana), *Eucologia Tipia* (5 ed.), *Uscara libria* (15 ed., gutxienez) eta apenas aipatu dugun Baratzart-en *Guiristinoqui bicitceko* (12 ed. gutxienez). Liburu txikiagoen artean (laukian jaso gabeetan, alegia) ez da falta horrelakorik: Haroztegiaren *Guiristinoen doctrina*-k (1733) XVIII. ean bederatzi argitaraldi izan ondoren, hurrengo mendera luzatu zuen bere bizialdia beste lau edizioekin.

(156) Euskara-frantsesa hiztegi bat ere utzi zuen, baina ez zen bere garaian argitara eman. Villasante, L. 1961: 85.

Axular-en kasua berezia da: 1864an Iparraldean hirugarren edizioa eza-gutu ondoren, XX. mendean Hegoaldean piztu zen *Gero*-rekiko interesa, lehenagoko Añibarro-ren bizkaierazko itzulpenetik hasi eta Urkixo, Lekuona eta Villasante-ren edizioetara nahiz Euskaltzaindiaren edizio faksimileraino (157). Eliz liburu hau euskaldun anitzentzat literatur liburu bilakatu da, hizkuntzaren eskola.

Oro har, 1617-1789. etako Iparraldeko argitalpen larrienek gehien landu-tako eremuak ondoko hauek izango lirateke:

1. Elizarako eliz liburu orokorrak: aldi berean meza eta sakramentueta-rako testu lagungarri, jaierazko otoitz-bilduma, kantategi eta inoiz ha-giografia ziren liburuak daude lehenengo. *Exercicio espirituala* edo *Eucologia Tiipia* dira adibide onak, edo zubererazko *Uskara libria*.
2. Katiximak: Herriarentzakoak dira ugariak (laukian ageri ez badira ere) eta apaizentzako «Maisu-liburuak» dei ditzakegunak, Katekesira-ko liburu gidariak. Katiximen hau da Hierarkiak gehien lagundutako eremua.
3. Izpiritualitate-liburuak: Etxerako liburu irakurgarriak dira, bakarka edo sendian irakurtzekoak; normalean, kanpoko Maisu handien obrak di-tugu hauek (*Philotea*, *Imitacionea*).
4. Jaiera bereziarako liburuak: Ongi hiltzen laguntzekoak batzutan; ga-raiko zaletasun eta interesei ere erantzuten diete honelakoek (adibidez, Jesus-en Bihotzaren debozioari, XVIII.ean).
5. Predikurakoak: Laukiak partez bakarrik islatzen du (*Gero*) honetarako apaizei proposatutako gida-liburuak, baina ezin dira ahanzi eremu ho-netan inprimaturik eman ziren langaiak (iganderoko Ebajelio-ondoko oharrak: *Pronus* deituak, esate baterako).
6. Bibliaren mundua: Biblia oso modu mugatuan iristen zen herrira (nor-beraren etxeko irakurgai arrunt izatera heldu gabe, eta ia beti Liturgia ofizialaren kariatara); hutsune hori estaltzeko Larregik itzultitako *Testamen çaharreco eta berrico historia* dago (1775-1777) jasotako ze-rrendan, Hegoaldean XIX.ean Lardizabal-ek eskainiko zuenaren antze-koa.

Katekesi-eremuan Hierarkiaren ardura zuzen eta iraunkorra ageri da, ka-sik zerbait programatua, baina, gainerakoan, badirudi ekimen pribatuek da-kartenaz baliatzen dela eliz Erakundea, eta zinezko eliz inkulturazio teologi-ko-linguistikoko egitaraturik ez dela abiarazten. Iparraldeak egin zuen ekarpen aski aberats hau, eskasa eta maingua dela esan liteke, nahiz eta laukitik kan-

(157) Ik. Villasante 1972: 120-131. AÑIBARRO, P. A. (2001): *Guero* *guero*. Bilbo: Eus-kaltzaindia. Blanca Urgell Lázaro-k paratutako edizio kritikoa.

poan geratu diren 300 orrialdeetatik beherakoak ere hobeki begiratu behar diren, azterketan ondorio egiaziak eskuetan izateko.

6. ATZERA BEGIRATU BATEAN

Ikusi ditugunetatik (eta ez dira begiratu beharreko denak, gutxiagorik ere) zein ondorio atera dezakegu euskarak edo eliz Erakunde barruko euskaldunek Eliza Katoliko Erromatarrean bizi izan duten hizkuntz trataeraz?

Azterketa jarraitu ahal izateko zenbait datu orokor aurreratu nahi izan ditugu hemen, gogoan hartu beharrekoak direlakoan. Lehenik, «Liburu-erlijio» unibertsal handiek hizkuntzekin (izan) dituzten harreman hertsia gogorazazi ditugu; Kristautasuna ere testuinguru orokorra horretan dago.

Atal-galduka ibili gabe, aztergaiari bere osoan so egiteko («Eliza/Euskara» gaiari, alegia) eta Elizako hizkuntz(ar)en eremuak definituz joateko aztergai izan daitezkeen aurkezpena egin dugu lauki batean; lauki teoriko osagarri eta zuzengarria da hori.

Horren ondoren Erdi Aroaz egin dira azpimarraketa batzuk, arazo honetan mende haiek ahantziegiak ditugulakoan; Aro Moderno-Garaikideetarako azterketa-kronologia bat proposatu dugu, eta Iparraldeko liburu-lagin bati gain-begiratu eman (XVII-XVIII. mend.), oraingoz gaia agortzeko asmorik gabe.

Ikusitakoetatik beharbada bidezkoa da ondorio batzuk atera edo hipotesi batzuk bederen egitea, Aro eta eremu ezberdinei begira.

1. Zer esan euskaldunen kristautzeaz? Kolonizazio politiko eta erlijiosotetan gertatu izan denaren arabera, eta Euskal Herriko erromatar kolonizazio kulturalak zekartzan urei jarraiki, lehen kristautzean zenbait hirritako euskaldun elebidunekin –eta berorien bidez– hasiko zen Eliza bere mezu mintzatua pasatzen. Lehendik edo orduan latindutako euskaldun elebidunak dira, bada, euskaldun elebarrengana iristeko bitartekariak. Hizkuntza mintzatuak bete zuen egiteko hori, eta jakin ez dakigu aldi bertuan ezer idatzirik egon zenentz. Hau da aurkitu dugun hutsune historiko larri bat, lehen kristau-euskara idatziarena.
2. Zer pentsa gure Erdi Aroaz? Euskal Herriko kristautzeaz izan diren eztabaidak gorabehera, gurera bilduz (hau da, hemengo lehen Eliza kristauak hizkuntzarekiko izan zuen burubideaz galdetuz), ikusi dugu Erdi Aroak ez digula utzi euskarazko testu bibliko, liturgiko edo pastoralik (hortaz, mila edo, nahiago bada, bostehun urteko hutsunea). Euskarazko predikurik egon zela, halabeharrez segurutzat eman dezakegu, baina horren lekukorik ere ez dugu. Beren tradizio kultural (jatorri beneditarreko Monasterioak) eta pastoralarengatik (Eskeko Ordenak) ga-

rrantzizko ekarpen idatziak egin zitzaizkion Ordena Erlijiosoek, daki-gunez, ez zioten aurkeztu halakorik euskaldungo kristautuari.

3. Aro Modernoan, Hegoaldean bezala Iparraldean, Elizak ofizialki go-goan hartzen du euskara, ofizialtasun mugatu batekin, Katekesi eta Predikura begira batez ere, eta praktika hori eliz gobernu baterako premiazkotzat ikusten den neurri edo unean (Trento ondoko arau eta sin-esgaiak zabaldu eta berritzeko, adibidez). Hortik aurrerako hizkuntz erabilpen eta garapenak (Biblian, teologian, izpiritualitatean, adminis-trazio idatzian eta abarretan) ez ziren eraman modu egitarautu batean, ez eremu ez eremu, ezta denbora-segidatasun batekin ere. Bestalde, egindako lanean ere desoreka eta desberdintasun nabarmenak daude Euskal Herriko Lurralde, Diozesi eta klero ezberdinen artean. Badirudi, gainera, Diozesien eraketak eta ezaguna den Hierarkiaren erdal-duntasun jarraikorrak (batez ere erbesteetako politikek ezarriak) zeri-kusi handia izan dutela Elizaren hizkuntz normalkuntza hain mugatu horretan.
4. Euskararen historia sozial orokorrean lekutu behar da elizako hau ere: botere politikoak, interes sozial orokorrak eta aipatu ditugun beste arrazoi zehatzek zama handia izan dira Elizarentzat Euskal Herriko bere hizkuntz inkulturazioan, oro har Mendebaldeko Europa honetako herri minorizatu guztietan bezala eta Estaturik izan ez duten edo gal-du dutenetan bezala.
5. Eliza Erromatar latinoak teorian (eta praktikan, hein batean) izan di-tuen bi hizkuntz politika orokorren artean (Misoietarakoa, Mendebal-deko Estatueterakoa) Euskal Herriari bigarren honetan egotea egokitu zaio, baina, latinaren ondoan, Estatueterako hizkuntzak ere Elizan lehia-kide eta nagusi dituela. Kasurik onenean, euskararen Elizako presen-tzia oso ezberdina izan da hizkuntza mintzatuan eta idatzian, latina ho-betsi izan zen eremuetan eta hizkuntz hautapen libreagoak izan dituztenetan.
6. Eliza Erromatarrak berez izan dituen muga guztiekin ere, hainbat Go-tzainek eta elizgizon saiatuek ekoizpen idatzi estimagarria burutu zu-ten XVII. mendetik aurrera Iparraldean eta XVIII.etik hona Hegoal-dean. Gure liburugintzako katalogoek ongi erakusten dute hori, eta are nabarmenago egindakoa Herri-Erakundeek egin ez zutenarekin alde-ratzen bada.
7. Euskararen eliz normalkuntza historikoak eskatuko zukeena aditzera emanda dago Elizako hizkuntz eremuak jasotzen dituen laukian: ez di-rudi, adibidez, ez Iparraldeko goraldiak, ez hemen ia begiratu gabe gel-ditu den Eusko Pizkundeak normalkuntza teoriko hartako eremu guz-tiak bete dituztenik.

8. Esandakoak osatuz, eta bukatzeko, nabarmen dezagun hogeigarren mendearen aparteko interesa: beste herrialdeetako Eliza Katolikoan bezala, Euskal Herrikoaren hizkuntz politikak normalkuntza-abagune paregabea ezagutu du, mendetako tradizioa irauliz (Vatikano II.a), horrek erakutsi dituen aurrerapauso nabariek, eta geldirik geratu diren hainbat eremurekin. Badirudi, belaunaldi baten epe motzean, lanari ekitean historia osoko funtsezko arazoak batera azaleratu zaizkigula.

Orrialde hauek azterlan berrietarako gonbita izan nahi dute, gure iragana begira-puntu zabaletatik so egin eta euskaldungoaren hizkuntz bizitza bere gapapen eta bilakaera sozialean gero eta hobeki ezagutzeko.

Bibliografia

Bibliografia honetan ez da jasotzen euskal idazlan zaharren aipurik («klasikoenik», esan dezagun), aipatu behar zirenak laneko oharretan jasorik baitaude. Aitzitik, orokorrean eta bereziki gure literaturaz edo historiaz diharduten azterlanak, eta lanerako erabilitakoak, ekarri nahi izan ditugu hona.

AGIRRE, P. (1998): «Belaiperez», in: *ASJU*. XXXII-2, 340-351.

AGIRREBALTZATEGI, P. (1996): «Euskal Herria eta euskara: Kantabriako Frantziskotar Probintziaren erantzuna eta erantzukizuna», in: *Cantabria Franciscana*. 1996, L, 25-56.

ALONSO MONTERO, X. (1973): *Informe –dramático– sobre la lengua gallega*. Madrid: Akal.

ARANA MARTIJA, J. A. (2004): «Erlijiosoak Euskaltzaindiko jarduera eta bizitzan», in: *Intxausti* 2004a: I, 317-320.

ARAUXO, M. A. (1975): *A fe cristiá ante a cuestión da lingua galega*. Santiago: SEPT.

AUDISIO, G. (19982): *Les Vaudois. Histoire d'une dissidence (XIIe-XVIe siècle)*. Paris: Fayard.

AZURMENDI, J. (1980): «Bertsolaritzaren estudiorako», in: *Jakin*. 1980, 14/15. zenb., 139-164.

AZURMENDI, J. (1985): «Irakaskuntza eta pentsamendua Euskal Herrian», in: *Intxausti* 1985: I, 357-386.

BERCEO, G. DE (1992): *Obras completas*. Madrid: Espasa-Calpe. (Isabel Uria eta beste hainbatek paratutako edizioa).

- BLAU, J. (1969): «L'apparition du type linguistique néo-arabe», in: *Revue des Études Islamiques*. 1969/2 (Aparteko inprimaldia: Paris: Libr. Orientaliste Paul Geuthner).
- BRENON, A. (1996): *Les cathares. Vie et mort d'une Église chrétienne*. Paris. Jacques Grancher.
- CHIZHEVSKI, D. (1983): *Historia comparada de las literaturas eslavas*. Madrid: Gredos. 106.
- COMERMA VILANOVA, J. (1923): *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Editorial Políglota.
- DEDIEU, h. (1977): «Etienne Materre, franciscain français écrivain d'expression basque», in: *Bulletin du Musée Basque*. 1977, 97-100.
- DELUMEAU, J.; WANEGFFELEN, Th. (19989): *Naissance et affirmation de la Réforme*. Paris: PUF.
- DIOCÈSE DE BAYONNE (2002): *Annuaire*. Bayonne.
- ECHEGARAY, B. (1945): «¿Se establecieron los moriscos en el País Vasco de Francia?», in: *Bulletin Hispanique*. XLVII, 92-102.
- FELIU, F.; IGLÉSÍAS, N. (ed.) (1997): *Llengua i religió a l'Europa moderna*. Barcelona: Quaderns Crema.
- FERNANDEZ-GALLARDO, G. (2004): «La supresión de los franciscanos conventuales en Navarra (1566-1567)», in: Intxausti 2004a: 598-808.
- GARCIA FERNANDEZ, E. (1994): *Religiosidad y sociedad en el País Vasco (s. XIV-XVI)*. Bilbao: UPV/EHU.
- GARCIA ORO, J. (2004): «Conventualismo y Observancia. El proceso de las Reformas religiosas en el País Vasco y en Navarra, durante el Renacimiento», in: Intxausti 2004a: 555-567.
- GARCIA VILLOSLADA, R. (ed.) (1979): *Historia de la Iglesia en España*. Madrid: BAC.
- GARCÍA, F. (ed.) (1944): *Obras completas castellanas de Fray Luis de León*. Madrid: BAC.
- GARDÈRE, M. (1996): *Rituels cathares*. Paris: La Table Ronde.
- GLASSÉ, C. (1991): *Dictionnaire encyclopedique de l'Islam*. Paris: Bordas.
- GOÑI GALARRAGA, J. (2004): «Panorama histórico-geográfico de las Diócesis de Euskal Herria», in: Intxausti 2004a: I, 45-128.
- GOÑI GAZTAMBIDE, J. (1979a): *Historia de los obispos de Pamplona. I. Siglos IV-XIII*. Pamplona: Gobierno de Navarra.

- GOÑI GAZTAMBIDE, J. (1979b): *Historia de los obispos de Pamplona. II. Siglos XIV-XV*. Pamplona: Gobierno de Navarra.
- GONZALEZ DE CASTILLO, P. (1621): *Constituciones Synodales del Obispado de Calahorra y La Calzada*. Madrid: Viuda de Alonso Martín.
- GONZALO MAESO, D. (1960): *Historia de la literatura hebrea*, Madrid: Gredos.
- GOYHENETCHE, M. (2001): *Histoire Générale du Pays Basque. III. Évolution économique et sociale du XVIe au XVIIIe siècle*. Donostia: Elkarla-nean.
- GRANDGUILLAUME, G. (1983): *Arabisation et politique linguistique au Mahghreb*. Paris: Maisonneuve & Larose.
- HALAOUI, N. (1997): «Langue dominante, langue rejetée: le Hassaniya en Mauritanie», in: *Diversité Langues*. I, 1997.
- HINOJO, G. (1997): «Llatí versus vulgar: antecedents i conseqüències d'una polèmica», in: *Feliu/Iglesias 1997*: 59-86.
- HOLMES, G. (1984): *Europa: Jerarquía y revuelta, 1320-1450*. Madrid: Siglo XXI.
- INTXAUSTI, J. (ed.) (1985): *Euskal Herria*. Donostia: Jakin-Caja Laboral.
- INTXAUSTI, J. (1995): «Leizarraga eta leizarragatarrak (1563-1571), Erreforma-Kontrarreformaren ilun-argitan», in: *RIEV*. XL, 1995, 119-160.
- INTXAUSTI, J. (1997): «Euskararen Eliz erabilpena eta Luku Gotzaina (1545-1556)», in: *Sancho el Sabio*. VII. 1997, 243-274.
- INTXAUSTI, J. (ed.) (1998a): *Hizkuntzen aldeko mugimendu sozialak. Donostiako Udako XII. Ikastaroak*. 1993ko Uztaila. Bilbo: EHU.
- INTXAUSTI, J. (1998b): «Talde euskaltzaleen garapen historikoaz (XVI-XX. mendeak)», in: *Intxausti 1998a*: 17-56.
- INTXAUSTI, J. (2000): «Euskararen erabilpen-debeku eta arauak lehen Gobernu frankisten eliz politikan (1937-1940)», in: *Ormaetxea et al. 2000*: 193-230.
- INTXAUSTI, J. (ed.) (2004a): *Euskal Herriko erlijiosoen historia. Familia eta Institutu Erlijiosoen Euskal Herriko Historiaren I. Kongresuko Aktak*. Arantzazu: EFA.
- INTXAUSTI, J. (2004b): «Frantziskotarren Euskal Herriko historia», in: *Intxausti (ed.) 2004a*: 347-373.
- INTXAUSTI, J. (2004c): «Elizak egin (ez) duen euskarazko kultura idatziaz», in: *Hemen, zenb.*, 2004, 63-80.

- ISERLOH, E.(1973): «La vida interna de la Iglesia [en la Baja Edad Media]», in: *Jedin 1966...*: IV, 857-883.
- JEDIN, H. (1966...): *Historia de la Iglesia*. Barcelona: Herder.
- JIMENO JURIO, J. M. (1998): *Navarra, Gipuzkoa y el Euskera. Siglo XVIII*. Pamplona: Pamiela.
- JIMENO JURIO, J. M. (2004): *Retroceso Histórico del euskera en Navarra*. Pamplona: Pamiela.
- KÖNIG, F. (1964): *Diccionario de las religiones*. Barcelona: Herder.
- LABAYRU IKASTEGIA (2001): *Iglesia y euskera / Eleiza eta euskera*. Bilbao: Inst. Labayru Ikastegia.
- LAMBERT, M. (2003): *La otra historia de los cátaros*. Madrid: Ediciones Martínez Roca.
- LATREILLE, A. et al. (1963): *Histoire du catholicisme en France*. Paris: Spes.
- LECLERC, J. (2004): «L'aménagement linguistique dans le Monde». Laval Unibertsitatea: <http://www.tlfq.ulaval.ca>.
- LÉONARD, E. G. (1967): *Historia general del Protestantismo*. Barcelona: Edicions 62 (4 libk.).
- LEPE, P. (1700): *Constituciones Synodales antiguas, y modernas del Obispado de Calahorra y La Calzada*. Madrid: Antonio González de Reyes.
- MACEK, J.; MANDROU, R. (1984): *Histoire de la Bohème. Des origines à 1918*. Paris: Fayard.
- MALAXECHEVARRIA, J. (1926): *La Compañía de Jesús por la instrucción del País Vasco en los siglos XVII y XVIII*. San Sebastián: Libr. e Impr. San Ignacio de Loyola.
- MALLEA-OLAETXEA, J. (1988): *Juan Zumarraga. Bishop of México and the Basques: The Ethnic Connection*. Reno: Basques Studies Program. (Argitaragabea).
- MALLEA-OLAETXEA, J. (1992): «The private Basque World of Juan Zumarraga, firts Bishop of Mexico» in: *Revista de Historia de América*. (IPGH, México). 1992, n. 114, 41-60.
- MANSION, J. (1931): *Esquisse d'une histoire de la langue sanscrite*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- MARIN, T. (1952): «La Biblioteca del obispo Juan Bernal Díaz de Luco (1495-1556)», in: *Hispania Sacra*. V, 1952, 263-312.

- MASSOT I MUNTANER, J. (1979): «Literatura religiosa» (s. v.), in: *Molas/Muntaner 1979*: 381-383.
- MENENDEZ PIDAL, R. (1926): *Orígenes del español*. Madrid.
- MERINO URRUTIA, J. B. (19783): *La lengua vasca en la Rioja y Burgos*. Logroño: Diputación Provincial.
- MICHELENA, L. (1964): *Textos arcaicos vascos*. Madrid: Minotauro.
- MOLAS, J.; MUNTANER, J. (1979): *Diccionari de la literatura catalana*. Barcelona: Edicions 62.
- Monumenta historica Societatis Iesu*. Roma.
- MORAL, R. del (2002): *Lenguas del mundo*. Madrid: Espasa-Calpe.
- MOREAU, R. (1970): *Histoire de l'âme basque*. Bordeaux: Imprimerie Tafard.
- MURO ABAD, J. R. (1994): «El clero diocesano vasco en los siglos XV y XVI: una imagen», in: *García Fernández 1994*: 53-82.
- ORMAETXEA et al. (2000): *Txillardegi lagun-giroan*. Bilbo: UEU.
- ORPUSTAN, J.-B. (1999): «L'espace bascofphone ancien», in: ID. (1999): *La langue basque au Moyen ge (IXe-XVe siècles)*. Baigorri: Éditions Izpegi. 17-39.
- OTTE, E. (1979): «Juan de Zumarraga vasco», in: *Les cultures ibériques en devenir: essais publiés en Hommage à la mémoire de Marcel Bataillon (1895-1977)*. Paris: Fondation Singer-Polignac. 489-496.. Ik. *Euskera*. XXVI, 1980, 4-14.
- PINEDO, I. (2004): «Jesuitas en el País Vasco / Navarra», in: *Intxausti (ed.) 2004*: 574-577.
- PORTILLA, M. (1979): «Datos y noticias sobre el vascuence en Alava (siglos XVI y XVII)», in: *Norte Express. Extra. Fiestas de la Virgen Blanca*. 1979: 56/50 [sic].
- PRATS, M. (ed.) (1995): *Política lingüística de l'Esglesia catalana. Segles XVI-XVII*. Girona: Eumo (Univ. de Girona).
- REDJALA, Mbarek (1970): *Remarques sur les problèmes linguistiques en Algérie*. Paris: Paul Geurthner (aparteko inprimaldia).
- REMENTERIA, J. M. (19 75): «Euskal Kristau Ikasbideen historia laburra», in: NIMEGAKO KATEKESI INSTITUTUA (1975): *Kristau Bidea*. Arantzazu: EFA. XVII-XXV.

- RIQUER, M. DE; COMAS, A. (1964): *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Edicions Ariel.
- RODRÍGUEZ PUERTOLAS, J.. (coord.) (19812): *Historia social de la literatura española*. Madrid: Editorial Castalia.
- SAENZ-BADILLOS, A. (1988): *Historia de la lengua hebrea*. Sabadell: Editorial AUSA.
- SAINZ RIPA, E. (1994-1997): *Sedes episcopales de la Rioja*. Logroño: Diócesis de Calahorra y La Calzada-Logroño.
- SARAIVA, A. J.; LOPES, O. (198513): *História da literatura portuguesa*. Porto: Porto Editora.
- SAWYER, J. F. A.; SIMPSON, J. M. Y. (ed.) (2001): *Concise Encyclopedia of Language and Religion*. Amsterdam: Elsevier.
- STEINER, G. (2001): *Préface à la Bible hébraïque*. Paris: Albin Michel.
- TOURN, G. (19912): *Les Vaudois. L'étonnante aventure d'un peuple-église*. Torino: Claudiana.
- TREBOLLE BARRERA, J. (1993): «Colecciones de libros bíblicos. Libros canónicos y no canónicos», eta «Historia del texto y de las versiones del Antiguo y del Nuevo Testamento», in: Trebolle 1993: 157-270, 271-385.
- TREBOLLE BARRETA, J. (1993): *La Biblia judía y la Biblia cristiana*. Madrid: Editorial Trotta.
- URIBE, A. (1996): *Provincia franciscana de Cantabria. II. Su constitución y desarrollo*. Arantzazu: EFA.
- URQUIZU, P. et al. (2000): *Historia de la literatura vasca*. Madrid. UNED.
- VARII (1994): *Oihenarten laugarren mendeurrena*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- VEILLET, R. (1910): *Recherches sur la Ville et sur l'Église de Bayonne*. Bayonne/Pau.
- VILLASANTE, L. (1961): *Historia de la literatura vasca*. Bilbao: Sendoa.
- VINSON, J. (1891): *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque*. Orain: Bilbao: Caja de Ahorros Vizcaína, 1983.
- WIDENGREN, G. (1976): *Fenomenología de la religión*. Madrid: Cristianidad.